

IJkpunt Collectief Geheugen

Naar nieuwe wegen in de geschiedschrijving

Peter Kroeskamp
Doctoraalscriptie Theoretische Geschiedenis
Vrije Universiteit Amsterdam

Dr. Rik Peters
Dr. Henk Reitsma

28 augustus 2002

*In herinnering aan
Johan Kroeskamp
vader en vriend*

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding: een crisis in de geschiedschrijving	6
Methode en theorie: gescheiden, maar onlosmakelijk aan elkaar verbonden.....	7
Naar een nieuwe geschiedschrijving.....	8
Hoofdstuk I. Historisme en Hermeneutiek	10
1.1. History ‘as we knew it’: een traditie in mineur.....	10
De hermeneutische methode: bronnen en selectie	11
1.2. Bedoelingen en filtering: de hermeneutische doorkijk	11
1.3. Beschikbaarheid van bronnen: principiële onvolledigheid en de opvulling van de leemte.....	13
1.4. Beschikbaarheid van bronnen: het overschot, de bomen en het bos.....	15
1.5. Historisme: de theoretische bovenlaag van de traditionele geschiedschrijving.....	16
1.6. De talige slag: vervorming van de werkelijkheid?.....	17
1.7. Historisme: een incomplete theorie.....	19
1.8. De historicistische misvatting: objectiviteit en neutraliteit in verwarring	19
1.9. Historicistische ideeën en de hermeneutische methode: een voorlopige conclusie...21	
Hoofdstuk II. Sociaal-wetenschappelijke methoden en de grote theorie.....	23
2.1. De sociaal-wetenschappelijke variant: processen en theorieën	23
2.2. Problemen met het gebruik van theorie: in hetzelfde schuitje als het historisme ...23	
2.3. Presentisme: hedendaagse bedoelingen met de geschiedenis	24
2.4. De tijdelijkheid van de theorie.....	24
2.5. Afscheid van de ‘Grote Verhalen’	26
2.6. De sociaal-wetenschappelijke methode en de historische bron.....	26
2.7. De vergelijkende methode: Nederland tussen goed en fout.....	27
2.8. De wijde blik en de grote vragen	29
Hoofdstuk III. Postmodernisme: relativering en pluraliteit van de waarheid.....	32
3.1. Kritiek leveren en het bieden van een alternatief.....	32
3.2. De subjectiviteit van het talige ‘discours’ en het afscheid van de waarheid.....	33
3.3. Van de ene naar de andere structuur en de menselijke invloed op de taal.....	36

3.4. Naar een ‘common sense’ visie op de taal.....	39
3.5. Metafoor, associatie en betekenis: de relativering van de waarheidsoverdracht....	41
3.6. Gedichten, verhalen en betogen: een fundamenteel verschil.....	43
3.7. Metafoor en vergelijking: een spraakverwarring.....	45
3.8. Geschiedschrijving als metafoor?.....	46
3.9. De pluraliteit van de waarheid.....	48
3.10. Feiten en bronnen: de blinde vlek van het postmodernisme.....	52
3.11. De sprekende geschiedenis: feiten en ontkenning.....	53
3.12. De postmoderne uitdaging: een voorlopige conclusie.....	55
Hoofdstuk IV. Voorbij de verschillende stromingen: het kind en het badwater.....	58
4.1. Kritiek en continuïteit: de waarde van theorieën en methoden.....	58
4.2. De maatschappelijke vraag naar waarheid.....	59
4.3. In de valkuil van de waarheidsvinding: de tragedie van Willem Aantjes.....	60
4.4. Hedendaagse problemen en de koudwatervrees van de traditionele historicus.....	62
4.5. De samenvoeging van het waardevolle: 3 stromingen in 1.....	65
4.6. Individu en collectief: intentionalisme versus standaardgedrag.....	67
4.7. Voorbij de tegenstelling: een middenweg.....	74
Hoofdstuk V. Het collectieve geheugen: een nieuw ijkpunt in de geschiedschrijving.....	77
5.1. Een populair maar betwist begrip.....	77
5.2. Collectief geheugen en geschiedschrijving: verschillende functies in wisselwerking.....	79
5.3. De gevaren van het collectief geheugen.....	82
5.4. De vereniging van individu en collectief.....	84
5.5. WK ’74 en EK ’88: individu, collectief en meespelend ressentiment.....	85
5.6. Collectief geheugen en geschiedschrijving in de praktijk: toch nog wat voetbal...89	89
5.7. Het collectief geheugen en het multiculturele drama.....	92
5.8. Het variabele karakter van het collectieve geheugen.....	94
5.9. Een antwoord op de veranderde maatschappij.....	96
Literatuur.....	106

Voorwoord

Deze scriptie is niet zomaar tot stand gekomen. Niet alleen heb ik relatief lang over de voorbereidingen daarvan gedaan, ik heb die taak ook niet alleen uitgevoerd. Daarom een woord van dank aan de personen die me daarbij zeer behulpzaam zijn geweest. Allereerst mijn begeleider Rik Peters, die me met zijn altijd enthousiaste maar ook kritische blik heeft aangespoord mijn gedachten te ordenen tot een sluitende theorie, en die zich alle moeite heeft getroost om mij er goed (en op tijd) doorheen te slepen. Ten tweede Henk Reitsma, die ik niet alleen bereid heb gevonden tweede lezer te zijn, maar die ook jarenlang mijn mentor aan de VU is geweest en als zodanig meer dan eens met mij om de tafel is gaan zitten om mijn studietraject weer eens aan te passen. Ten derde Chris Lorenz, van wie ik het geschiedtheoretische vak oorspronkelijk heb geleerd, en wiens theorieën nog steeds (al is dat in een ander kader) doorklinken in mijn werk.

Ook van familie, vrienden en studiegenoten heb ik de nodige steun ondervonden in de zoektocht naar de vervolmaking van mijn geschiedtheorie. Niet alleen werd ik door vragen naar mijn bezigheden aangespoord mijn ideeën te rangschikken en heb ik vaak nuttige suggesties daarin kunnen verwerken, ook ontmoetingen of verhalen die ogenschijnlijk niets met de materie te maken hebben bleken theoretische ingevingen te kunnen genereren. Twee mensen uit mijn persoonlijke omgeving wil ik nog even speciaal bedanken. Mijn lieve vriendin Anke, die me vooral in de laatste maanden tot enorme steun is geweest, die zich soms zelfs heeft weggecijferd en zo de voorwaarden heeft geschapen voor de toch nog snelle afronding van deze scriptie. Tenslotte ('last but not least') wil ik mijn moeder Wimke bedanken; zij is mij altijd – ook in de latere, zo moeilijke periode – onvoorwaardelijk blijven steunen.

Inleiding: een crisis in de geschiedschrijving

Wenn sich der Sinn eines Volkes derartig verhärtet, wenn die Historie dem vergangnen Leben so dient, dass sie das Weiterleben und gerade das höhere Leben untergräbt, wenn der historische Sinn das Leben nicht mehr conservirt, sondern mumisirt: so strirbt der Baum, unnatürlicher Weise, von oben allmählich nach der Wurzel zu ab – und zuletzt geht gemeinhin die Wurzel selbst zu Grunde.

Friedrich Nietzsche

Ik spreek niet graag van een crisis. Te vaak wordt die term loos gebruikt in het geval van een tijdelijke, maar niet onoverkomelijke periode van persoonlijke misère, politieke mislukking of economische laagconjunctuur. Voor de geschiedschrijving maak ik desondanks een uitzondering: die bevindt zich wel degelijk in een crisis. Een onderzoek enkele jaren terug wees uit dat de Nederlandse parlementariërs – misschien niet allemaal de slimsten van de klas, maar toch de vertegenwoordigers van onze bevolking in de landelijke politiek – hoegenaamd geen kennis hadden van de geschiedenis. Zij waren, op een enkeling na, allemaal gezakt voor een examen dat een gemiddelde leerling op de middelbare school toch gemakkelijk had moeten halen.

Ondertussen was ik student geschiedenis aan de VU geworden, na de UvA om meerdere redenen vaarwel te hebben gezegd, en verbaasde ik me op z'n zachtst gezegd over dit gebrek aan toch essentiële kennis bij wat (althans in politiek opzicht) de 'crème de la crème' van ons land zou moeten zijn. Tegelijk had ik kennis gemaakt met de universitaire cultuur van Geschiedenis, gesloten als zij is in haar ver gespecialiseerde vakgebieden: Oude Geschiedenis, Middeleeuwen, Nieuwe Geschiedenis, Nieuwste Geschiedenis, Vrouwengeschiedenis, Niet-Westerse Geschiedenis, Migratiegeschiedenis, Arbeidersgeschiedenis, Economische en Sociale Geschiedenis en ook Theoretische Geschiedenis. Het bestaan van al die kleine, specifieke vakgebiedjes deed me beseffen dat die parlementariërs, hoe ongeïnteresseerd en geestelijk onvermogen ook, niet als enigen schuldig waren aan de blamage die hen toch in elk geval in private omgeving het schaamrood op de kaken moet hebben bezorgd.

Het deed me beseffen dat die vakgroep Geschiedenis, en de professionele geschiedschrijving in het algemeen, zelf weleens ten dele verantwoordelijk zou kunnen zijn voor het overduidelijke gebrek aan historische kennis dat zich nu zo pijnlijk

openbaarde. Want wie mag nu verwachten van het grote publiek dat het hele boekwerken doorploegt over obscure kettters in de Middeleeuwen (bijvoorbeeld Arnold van Brescia, over wie ik aan de UvA nog een werkstuk heb moeten schrijven), de religieuze kanttekeningen bij de Reformatie (nog zie ik Van Nierop briesend rood aanlopen vanwege onze ‘onwetendheid’), of de overgang van de *tüch*kist naar de linnenkast in het Achterhoekse Lichtenvoorde (het afstudeerproject van mijn bevriende studiegenoot Aart Noordzij)? De geschiedschrijving bleek, althans in mijn beleving, in niet onbelangrijke mate debet te zijn aan de maatschappelijke desinteresse voor het verleden, en vanaf dat moment heb ik het tot mijn taak gesteld om daar verandering in te brengen.

Nu is het een niet eenvoudige, zo niet onmogelijke opgave een hele wetenschappelijke discipline in beweging te krijgen, en ik maak me er geen illusies over dat een student zo’n aardverschuiving teweeg zou kunnen brengen. Toch wil ik het mijne gedaan hebben, en deze scriptie is daar een uitvloeisel van. Zij is een poging om het gat te dichten dat er tussen maatschappij en geschiedschrijving is ontstaan, om de discrepantie tussen de levende vraag naar duiding van het verleden en de feitelijke afwijzing daarvan door de historische wetenschap te doen verdwijnen. Want dat is de werkelijke crisis die ik hier ontwaar, dat is het probleem dat mijns inziens dringend om een oplossing vraagt. En als ik zelfs maar een richting heb kunnen aangeven in die oplossing, dan is mijn missie al geslaagd.

De huidige geschiedschrijving valt onder te verdelen in drie categorieën: de traditionele, de sociaal-wetenschappelijke en de postmoderne variant. Die eerste twee leiden een al langdurig bestaan binnen onze discipline, terwijl de derde gezien kan worden als relatief nieuwe, sceptische stroming. Het is mijn bedoeling eerst die drie tradities te analyseren en te bekijken welke elementen daarvan waardevol zijn voor een toekomstige samensmelting van de verschillende stromingen.

Methode en theorie: gescheiden, maar onlosmakelijk aan elkaar verbonden

Daartoe dienen twee relevante elementen van de historische discipline wel goed uit elkaar gehouden te worden: de praktische *methode*, namelijk de manier waarop naar het

verleden gevorst wordt, en de daaraan voorafgaande en daarmee samenhangende *theorie*. De eerste is het complex van regels en procedures die de historicus moet volgen om tot wetenschappelijk acceptabele geschiedschrijving te komen, de tweede het geheel van ideeën en vooronderstellingen die in feite aan die methode voorafgaan, het gedachtengoed dat op de achtergrond de zin, de maatschappelijke functie van de geschiedenis bepaalt. Methode kan men zien als de praktische *onderbouw* van de geschiedschrijving, terwijl de tweede daarvan de theoretische *bovenbouw* is.

Die twee lagen kunnen niet zonder elkaar, maar vaak blijken zij ook niet met elkaar samen te gaan. Zonder methode is er geen geschiedschrijving, is er geen wetenschappelijke vorsing naar het verleden mogelijk, resten ons alleen ideeën over de geschiedenis die in het luchtledige blijven hangen omdat er geen onderbouwing, geen fundament onder rust. Wie zonder naar het verleden zélf te luisteren daarover wel uitspraken wil doen, en deze niet aan dat verleden wenst te staven of daartoe niet bij machte is, oppert slechts een idee, levert slechts een geestelijke exercitie zonder dat de grond geraakt wordt.

Aan de andere kant zou een geschiedkundig onderzoek zonder theoretische bovenbouw een ongeleid projectiel zijn, een methodisch weliswaar correcte, maar in wezen nietszeggende oefening in slechts op archivarische vondsten gericht vakmanschap. Wie moet er denken aan een niet door enige vraagstelling (want die vindt zijn oorsprong primair in de theoretische laag) gehinderde oplepeling van louter historische feiten? Het zou een omgevallen archiefkast worden, een verzameling feitjes zonder ordening, een verhaal zonder clou waar zelfs de minst begaafde verteller op een feest niet mee aan zou durven komen. De methodische en de theoretische laag in de geschiedschrijving hebben elkaar dus nodig, zijn tot elkaar veroordeeld en met elkaar verklonken, maar zijn daarom nog niet altijd met elkaar in samenspraak.

Naar een nieuwe geschiedschrijving

Doel van de onderverdeling tussen theorie en methode – en een voorwaarde *sine qua non* voor dit doel – is te komen tot een nieuwe vorm van geschiedschrijving, waarin

uiteindelijk ook het gat tussen wetenschap en maatschappij gedicht is. Daarbij is het namelijk niet de bedoeling het wiel opnieuw uit te vinden, dat wil zeggen nog eens met eigen methoden en theorieën aan te komen, maar eerder om de waardevolle elementen uit de al bestaande tradities met elkaar te doen versmelten. Na de analyse van de drie huidige stromingen in de geschiedschrijving, onderwerp van de eerste drie hoofdstukken, zal het vierde hoofdstuk gewijd zijn aan het mogelijke samengaan van ‘the best of three worlds’.

Toch blijft er, zo zal ons blijken, ook na die samensmelting de noodzaak voor een nieuw *ijkpunt* in de geschiedschrijving, de behoefte aan een *theorie* waaruit relevante, uit de hedendaagse maatschappij voortkomende geschiedschrijving kan ontstaan. In het vijfde hoofdstuk zal ik daarom het *collectieve geheugen* presenteren, niet alleen omdat daarin het benodigde ijkpunt gevonden kan worden, maar ook omdat met dit begrip de barrière tussen verschillende (met elkaar onverenigbare) visies op de geschiedenis geslecht kan worden.

Hoofdstuk I. Historisme en Hermeneutiek

1.1. History 'as we knew it': een traditie in mineur

De traditionele geschiedschrijving, zoals wij die nu nog kennen, stamt in wezen uit de 19de eeuw, toen de geschiedenis een revolutie doormaakte. Een proces van professionalisering werd geïnitieerd door met name Leopold von Ranke, een afrekening met de partijdige, want op de verantwoording (zo niet glorificatie) van het heden gerichte geschiedschrijving die op dat moment in zwang was. In plaats daarvan kwam een objectieve, op het verleden zélf gerichte geschiedschrijving die, in de woorden van Von Ranke, moest laten zien 'wie es eigentlich gewesen', die het verleden recht moest doen en de historicus zelf (of liever zijn heden) daarbij zo veel mogelijk buiten beschouwing moest laten. Dat is de revolutie waarvan de meeste historici nog steeds de vruchten plukken, de traditie waarin de meeste geschiedwerken nog altijd worden geschreven, het ongeschreven wetboek waaraan de meeste geschiedschrijvers zich nog immer gebonden achten.

En het is een waardevolle discipline, deze traditionele geschiedschrijving, die door de jaren heen meer dan voldoende heeft bewezen voor het publiek bevredigende en voor de vakgenoten controleerbare geschiedschrijving te kunnen produceren. Toch is de traditionele geschiedschrijving ten prooi gevallen aan onzekerheid, aan een alles uiteindelijk ondergravende faalangst. Er heerst relativisme ten aanzien van de eigen discipline enerzijds, en er is sprake van een overspecialisatie binnen dat vakgebied anderzijds. De vraag is nu hoe een toch zo volwassen en zelfverzekerde traditie in de loop der tijd verkaveld is tot een schuchter, in zichzelf gekeerd vakgebied.

Om die onzekerheid goed te kunnen analyseren is een onderverdeling van deze traditie, in een praktisch-methodische onderbouw en een theoretische bovenbouw, noodzakelijk. In de traditionele geschiedschrijving is die verdeling als volgt. In *theorie* gaat de historicus uit van het 'wie es eigentlich gewesen'-adagium: de geschiedenis moet voor zichzelf spreken en de *geschiedschrijver* cijfert zichzelf zoveel mogelijk weg uit die beschrijving. Zo, en alleen op deze manier, zou objectieve, want waardevrije geschiedenis kunnen

ontstaan. Die theorie vindt haar oorsprong in het *historisme*, een filosofische stroming waarin de werkelijkheid bovenal historisch bepaald is. In geschiedschrijving gegoten heeft deze stroming als gevolg dat het verleden *an sich* centraal staat. De *methode* waarvan zich men in deze traditie bedient is de *hermeneutiek*: de op tekstuele bronnen gerichte kritiek door welke de historicus geschiedkundige feiten op hun waarde weet te schatten, kan interpreteren en in zijn werk kan inpassen.

De hermeneutische methode: bronnen en selectie

Historici baseren hun werk van oudsher op bronnen, de veelal schriftelijke, maar ook (in toenemende mate) visuele, orale en materiële overblijfselen van het verleden. Door deze uit (voornamelijk) archieven op te diepen, te bestuderen en aan elkaar te koppelen tracht de historicus het verleden te *reconstrueren*. Die reconstructie beoogt na te gaan hoe het geweest is, naar het in historische kringen overbekende adagium ‘wie es (eigentlich) gewesen’. De historicus vertrekt met een vraagstelling naar het archief, zoekt daar welke relevante bronnen er beschikbaar zijn en door die bronnen te laten ‘spreken’ ontvouwt zich tenslotte de historische waarheid. De vraag van de geschiedschrijver gaat wel duidelijk *vooraf* aan het onderzoek dat hij vervolgens uitvoert, anders zou hij immers slechts feitelijkheden debiteren en daar pas achteraf een eventuele vraagstelling op loslaten, hetgeen – zoals zonet beschreven – niet het gewenste resultaat zou opleveren. Toch ligt het primaat van de traditionele geschiedschrijving duidelijk bij de bronnen, en niet bij de historicus. Bronnen zijn op hun beurt echter geen onproblematische, altijd betrouwbare raadgevers. Drie problemen achtervolgen de historicus in zijn tocht naar hermeneutische zingeving aan zijn bronnen: de *bedoelingen* van de oorspronkelijke auteur van de bron, en het *tekort* en tegelijkertijd ook het *overschot* aan bronnen, dat zo principieel onoplosbaar is. De hermeneutische traditie heeft echter ook, zo goed en zo kwaad als dat kon, oplossingen weten te vinden voor die uitdagingen die haar blijvend hebben achtervolgd.

1.2. Bedoelingen en filtering: de hermeneutische doorkijk

Het eerste probleem in de hermeneutiek is dat de meeste bronnen met een bepaalde *bedoeling* geschreven zijn. Een bron kan een professioneel verslag zijn, een

impressionistische beschrijving of een politiek-getint essay van eenzelfde gebeurtenis, en nooit kun je er als hedendaags historicus voetstoots vanuit gaan dat die bron je op een directe, want ongemiddelde wijze, naar de onomstotelijke waarheid leidt. Een beul zal nu eenmaal een ander verslag doen van een executie dan een familielid van de veroordeelde of een toevallige passant die de guillotine heeft zien vallen. De eerste ziet het waarschijnlijk alleen maar als noodzakelijke consequentie van zijn werk, de tweede misschien wel als het ontrechte verlies van een dierbare, de derde wellicht slechts als de curieuze uitvloeiselen van de cultuur in het vreemde land dat hij bezoekt. Hun (schriftelijke) optekeningen daarvan weerspiegelen hun houding ten aanzien van de gebeurtenis, kunnen niets anders zijn dan de uitkomst van hun plaatsbepaling in de desbetreffende historische context¹.

Je kunt als historicus dus nooit zonder meer vertrouwen op de informatie die je ter beschikking staat. Om dit probleem te omzeilen heeft zich in de hermeneutiek een heel systeem ontwikkeld, de *bronnenkritiek*, waarmee subjectieve elementen als het ware uit de bron gefilterd worden. Allereerst wordt de auteur (ongeacht of dit een persoon of een instantie is) uitvoerig doorgelicht: in wat voor hoedanigheid schreef de auteur, heeft hij het beschrevene inderdaad goed kunnen beoordelen (was hij bijvoorbeeld aanwezig, of heeft hij er slechts achteraf van horen zeggen), had hij er misschien baat bij de waarheid enigszins te verdraaien of kon hij er neutraal tegenover staan? Door met dit soort vragen in het achterhoofd de bron te bestuderen probeert de historicus eventuele subjectiviteiten van de kant van de auteur uit de bron te filteren, zodat hij objectief naar de geschiedenis kan kijken. De tekst wordt aan een waar vragenvuur onderworpen: is de tekst coherent of fragmentarisch, is hij consequent of contradictoer, is de toon ten aanzien van het beschrevene neutraal of partijdig, en is dat beschrevene dan waarschijnlijk van aard of tart het misschien wel ieder voorstellingsvermogen? Op grond van dit soort vragen wordt naar de tekst gekeken en wordt de strekking daarvan uiteindelijk geaccepteerd danwel verworpen. Indien toegepast door de historicus worden bronnen aangehaald als *bewijslast*, als *fundament* voor de geschiedschrijving. Bronnen vormen de harde kern van

¹ Lorenz, Ch.F.G., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (5de, herziene en uitgebreide druk, 1998), p.32-34.

ieder traditioneel-hermeneutisch geschiedverhaal, worden bovendien verantwoord in het notenapparaat, zodat de bewijslast ook *controleerbaar* is voor de lezer².

1.3. Beschikbaarheid van bronnen: principiële onvolledigheid en de opvulling van de leemte

Tweede probleem is dat er een fundamenteel *tekort* aan historische bronnen is. Niet alles wordt, logischerwijs, door ons opgeschreven en aangetekend. Mensen leven, en zijn geen levende registratoren van hetgeen zich om hen afspeelt. Slechts wat de mens (vanuit zijn professionele of zijn persoonlijke invalshoek) als het vermelden waard voorkomt schrijft hij op, vertrouwt hij (in het beste geval) bewust of onbewust zijn erflaters toe. Om die reden kan het geheel van historische bronnen altijd slechts een *gedeelte* van de geschiedenis dekken. Dat lijkt historici voor een groot probleem te stellen: het verleden kan nooit in zijn geheel achterhaald worden, waarmee de geschiedschrijving evenzeer slechts incompleet kan zijn. Er kan van de geschiedenis geen reconstructie in de strikte zin des woords plaatsvinden, geen absolute en volledige historische waarheid verkregen worden, omdat die gaten in de kennis van het verleden niet op een waterdichte wijze gedicht kunnen worden. Alleen de historicus zelf kan die leemtes, met zijn hedendaagse – en ten aanzien van de geschiedenis subjectieve – blik proberen op te vullen. Juist vanwege dat probleem rijst de vraag of geschiedenis wel een objectieve discipline, een wetenschap genoemd mag worden. Want is het niet zo dat de historicus met die inmenging in het verleden de waarheidsaanspraken van zijn beschrijving daarvan moet laten varen?

Toch hoeft dit probleem niet te leiden tot een definitief afscheid van de wetenschappelijke pretenties van de geschiedschrijving, en wel om de volgende twee redenen. Ten eerste is het zo dat die inmenging van de historicus niet zo maar uit de lucht gegrepen wordt; de geschiedschrijver is niet vrij om zijn literaire vermogens en fantasie zo maar op de historie los te laten. Ten tweede leert een vergelijking met andere takken van wetenschap ons dat de genoemde onvolledigheid van het historisch residu niet uniek

² Tosh, J., *The pursuit of history. Aims, methods and new directions in the study of modern history* (3de druk, 2000), p.51-54

is aan de geschiedschrijving: vele (zo niet alle) wetenschappen kampen met een soortgelijk probleem³.

De historicus moet weliswaar beschikken over het vermogen de altijd onvolledige beschikbare bewijslast op te vullen om het historische verhaal ‘compleet’ te maken, maar dit gebeurt niet door eenvoudigweg een natte vinger in de lucht te steken om te kijken waar de wind nu weer vandaan komt. De completering van de geschiedenis berust in de eerste plaats op het aanwenden van *ervaring*, van historisch ‘Vernunft’: wie het reilen en zeilen van de geschiedenis kent, kan op basis van die ervaring goed inschatten hoe processen in het verleden verlopen zijn. Dat heeft niet zo zeer met de persoonlijke, subjectieve overtuigingen van de historicus of met zijn schrijfstijl te maken, maar eerder met zijn professionele inzicht, met zijn vakmanschap. Daarnaast spelen *fantasie* en *literair vermogen* inderdaad een rol in de geschiedschrijving, maar ook weer niet zonder dat daar grenzen aan verbonden zijn. Bronnen worden als het ware aan elkaar gelijmd door middel van taal en inlevingsvermogen, waarna in het ideale geval een overtuigend, maar ook aansprekend en meeslepend verhaal of betoog ontstaat. Daartoe moet de geschiedschrijver het verleden wel eerst leren *begrijpen*, anders hangt dat verhaal als los zand aan elkaar. Van oudsher ligt hier, tezamen met het kunnen analyseren van de bronnen, het zwaartepunt van het specifiek-historische vakmanschap. En weer heeft dit eerder te maken met ervaring en vakkunde, dan met een ongebreidelde en ongestuurde persoonlijke beïnvloeding van de geschiedenis door de historicus.

Wanneer we bovendien de geschiedenis eens vergelijken met de andere wetenschappen, dan valt op dat ook daar sprake is van een *principiële onvolledigheid*. Wie zal beweren dat een economische, sociaal-wetenschappelijke of psychologische theorie ooit geheel waterdicht kan zijn? Er blijft altijd een marge van toeval, van grilligheid en onvoorzienbare factoren. Net als de geschiedenis blijven de handel, de maatschappij en de individuele mens onderzoeksterreinen die tot ver buiten het gezichtsveld van de wetenschapper variabel zijn, die nooit geheel en absoluut begrepen kunnen worden. Zelfs in de exacte wetenschappen, voor velen nog altijd het toonbeeld van de harde, zuivere

³ Lorenz, Ch.F.G., *De constructie van het verleden*, p.265.

wetenschap, kan men er nooit van uit gaan dat het optimum bereikt is, dat er niets meer te ontdekken valt en de waarheid nu voorgoed ontsloten is. Wij kunnen ook de natuur- of scheikundige wereld niet in zijn volledigheid kennen, al proberen we dat wel⁴.

Geschiedenis vormt wat de onvolledigheid van de bronnen betreft dus geen uitzondering op de overige vakgebieden, zodat het wetenschappelijke predikaat haar om die reden in elk geval niet hoeft worden afgenomen.

1.4. Beschikbaarheid van bronnen: het overschot, de bomen en het bos

Het derde probleem is dat er, paradoxaal genoeg, tegelijk met het genoemde tekort sprake is van een *overschot* aan bronnen. Zeker van het nabije verleden, maar toch ook van de verder weg gelegen geschiedenis, is het schriftelijk residu zo groot dat je door de bomen het bos niet ziet; er wordt zo veel verschillends – en dit met even zo veel verschillende bedoelingen – aan het papier toevertrouwd en vervolgens in archieven bewaard, dat de historicus achteraf wordt geconfronteerd met een onoverzichtelijke massa bronnen, die als geheel geen betekenis hebben.

Het is daarom noodzakelijk de relevante bronnen te filteren uit de immense hoeveelheid irrelevant materiaal. Hiertoe moet de historicus al een strikte vraagstelling, een strak afgebakend onderwerp hebben *voordat* hij de archieven gaat doorzoeken. Natuurlijk kunnen tijdens dat onderzoek nog allerlei interessante, onverwachte gegevens opduiken, maar ‘blind’ bronnenonderzoek doen is onmogelijk. Niet alleen is de ons gegeven tijd, die nodig zou zijn om alle bronnen door te spitten en te publiceren, praktisch ontoereikend (het verleden zou zichzelf alweer ingehaald hebben), ook theoretisch gezien zou zo’n onderneming onzinnig zijn. Het zonder voorafgaande afbakening gepaard gaande onderzoek zou ons, in uiterste consequentie, opzadelen met een ongedefinieerde brij van opgelepelde archiefmaterialen. En zoals iemand die beschikt over een fotografisch geheugen bewondering kan oproepen vanwege zijn pure feitenkennis, zo kan diezelfde persoon plotseling in een meelijwekkende figuur veranderen wanneer hij die kennis niet in een betekenisgevend kader weet te gieten. Iedereen kent wel een oom, een neef of zomaar een kennis die qua pure feitenkennis iedereen in een

⁴ Zie ook de opmerkingen over exacte wetenschap in Hoofdstuk III.

verjaardagsgezelschap overtreft, maar die in een discussie – juist vanwege het ontbreken van een betekenisgevend kader – door de rest van de aanwezigen niet helemaal serieus wordt genomen. Voor geschiedkundigen geldt dit evenzeer: als je slechts ‘croniqueur’ bent, namelijk alleen de feiten ‘op een rijtje zet’, presenteer je slechts een verzameling wetenswaardigheden die als los zand aan elkaar hangen.

Ook een aan het bronnenonderzoek *voorafgaande* selectie van bronnen is voor een historicus dus van essentieel belang. En die selectie kan niet anders dan op een hedendaagse – want door de in onze eigen tijd ontstane, en door de in diezelfde periode levende geschiedschrijver toegepaste – *theorie* gebaseerd zijn. Je kunt namelijk niet zo maar een vrijblijvende idee loslaten op de geschiedenis, tenminste niet als het resultaat daarvan het predikaat ‘wetenschappelijk’ wil dragen. Mede vanwege het overschot aan bronnen heeft de geschiedschrijving dus behoefte aan een goede en duidelijk geformuleerde theorie, een ijkpunt van waaruit historici relevante vragen aan het verleden kunnen stellen. Dat brengt ons bij de vraag welke die bovenlaag van ideeën en vooronderstellingen in de traditionele geschiedschrijving nu eigenlijk is.

1.5. Historisme: de theoretische bovenlaag van de traditionele geschiedschrijving

De overkoepelende idee die aan de hermeneutische methode ten grondslag ligt – daar althans gebruik van maakt – is het *historisme*, het geheel van vooronderstellingen dat de traditionele geschiedschrijving tot nu toe heeft gevormd (en de historische agenda tot op de dag van vandaag in belangrijke mate bepaalt). Het is het ideaal van de voor zichzelf sprekende geschiedenis, zonder dat daar een hedendaags doel aan ten grondslag ligt, en daartoe dient de geschiedschrijving in de eerste plaats *waardevrij* te zijn. Dat betekent dat de historicus zichzelf zo veel mogelijk moet proberen weg te cijferen, dat hij vooral ook de vragen van de hedendaagse maatschappij aan het verleden dient te negeren, dat hij in plaats daarvan de geschiedenis slechts in haar oorspronkelijke gedaante moet zoeken.

En er is veel te zeggen voor een geschiedschrijving die het verleden in zijn waarde laat en niet in de eerste plaats probeert daar achteraf, met terugwerkende kracht, munt uit te slaan. Maar hoe lovenswaardig deze beginselen misschien ook zijn, het historisme is

verre van onbetwistbaar gebleken. Drie problemen kenmerken de historicistische ideologie, en op dit theoretische gebied lijkt, bij gebrek aan sluitende antwoorden daarop, de wetenschappelijke Achilleshiel van de traditionele geschiedschrijving te liggen.

1.6. De talige slag: vervorming van de werkelijkheid?

In de afgelopen decennia, we zullen het er later nog uitvoerig over hebben, is de geschiedschrijving onder vuur komen te liggen van het postmodernisme, van een sceptische stroming die de grond onder de wetenschappelijke traditie wel heeft lijken te willen wegvagen. Een van de uitvloeiselen daarvan is dat de menselijke taal niet meer als directe, objectieve mediair tussen ons en de werkelijkheid wordt gezien, maar eerder als een op zichzelf staande entiteit. Die heeft betrekking op de omgang met bronnen in de traditionele geschiedschrijving. Daarbij gaat het in eerste instantie niet om de eerder genoemde problematiek van achterliggende bedoelingen en van tekort en overschot, maar om de *interpretatie* van bronnen en de waarde die daaraan wordt toegekend. Dat heeft weer alles te maken met de relatie tussen *taal en werkelijkheid* die in de postmoderne theorie wordt gelegd. Die is namelijk fundamenteel anders dan in de traditionele geschiedschrijving, waar talige bronnen weliswaar als problematisch worden beschouwd vanwege eventuele bedoelingen van auteurs, maar waar die bronnen na ‘eliminatie’ van de auteurs daaruit wel het middel zijn om tot de historische waarheid te komen: de geschiedenis wordt zodoende *gereconstrueerd*. In het postmodernisme wordt die functie van bronnen ontkend. Op basis van ideeën, die teruggaan op de Franse linguïst De Saussure, wordt beweerd dat historische bronnen, omdat die nu eenmaal talig zijn, de werkelijkheid niet kunnen *representeren*⁵.

Die argumentatie loopt als volgt: De Saussure onderkende dat taal een systeem op zich is, een structuur waarvan de onderdelen niet naar iets buiten dat geheel kunnen verwijzen, maar slechts naar andere onderdelen binnen het systeem. Met andere woorden, taal refereert niet aan de werkelijkheid, maar alleen aan *zichzelf*. Zelfs wanneer wij de wereld om ons heen objectief zouden kunnen waarnemen is het zo dat we, zodra we daar iets

⁵ Zie o.a.: Lorenz, Ch.F.G., *De constructie van het verleden*, p.101; Zagorin, P., ‘History, the referent, and narrative: reflections on postmodernisme now’, in: *History and Theory* 38 (1999), p.7,8.

over willen *beweren*, dit in taal moeten vervatten, waarmee we weer overgeleverd zijn aan de wetten van die taal. Want woorden vormen zich niet in directe relatie tot de werkelijkheid, vormen zich ook niet in de individuele geest, maar vormen zich slechts in relatie tot het taalsysteem waartoe zij (zullen gaan) behoren. En dat taalsysteem ligt als een ondoordringbare matglazen plaat⁶ tussen mens en werkelijkheid in: we kunnen de wereld rondom ons er doorheen zien liggen, maar zodra we daar iets over willen beweren zijn we veroordeeld tot de wetten van de taal, tot het krassen in die glazen plaat.

Woorden kunnen hier niet direct refereren aan de objecten die mensen ermee trachten te beschrijven, kunnen strict genomen niet *waar* zijn, maar kunnen op z'n best in *metaforische verhouding* staan tot de wereld daarbuiten, tot de werkelijkheid⁷. Woorden kunnen die objecten bepaalde eigenschappen toedichten, en zo misschien de contouren daarvan aangeven, maar een *totaal ware* uitspraak, in die zin dat er een volledige correspondentie is tussen het object en de uitspraak die daarover wordt gedaan, is in deze visie principieel onmogelijk.

Op deze ideeën van onmogelijke objectiviteit voortbordurend komen postmodernisten tot de conclusie dat hetgeen traditionele historici doen, namelijk de historische waarheid achter de bronnen trachten te ontsluiten, een onmogelijke zaak is. Die bronnen kunnen namelijk niet refereren aan de historische werkelijkheid, maar slechts een principieel onvolkomen beschrijving daarvan zijn. In die zin is de historicistische geschiedschrijving een *constructie*, een door de historicus op basis van subjectieve bronnen opgetrokken analyse van verschillende *visies* op de geschiedenis, in plaats van een *reconstructie* van de historische waarheid.

⁶ De metafoor van een glazen plaat is een variatie op een uitspraak van Von der Dunk, die het heeft over 'het vlak van feitelijkheden' in de geschiedenis als 'een doorschijnende glasplaat (...), die zijn kleur en licht ontvangt van het daaronder liggende rijk van waarden, axiomata, affecties en intenties.': Dunk, H.W. von der, *Elke tijd is overgangstijd. Opstellen over onze omgang met de geschiedenis* (1996), p.63.

⁷ Zie o.a.: Ankersmit, F.R., *De spiegel van het verleden. Exploraties I: geschiedtheorie* (1996), p.74-76.

Nu is er op deze gedachtengang nog voldoende aan te merken, zoals wij later nog zullen zien⁸, maar feit is dat hiermee aan de fundamenteën van de historistische wetenschapstheorie wordt geknaagd, dat de vanzelfsprekendheid waarmee geschiedschrijvers konden verwijzen naar talige bronnen konden verwijzen, voorgoed verleden tijd is.

1.7. Historisme: een incomplete theorie

Het tweede probleem doet zich voor bij de *overlevering* van de historistische traditie. Leopold von Ranke, hij werd al genoemd, kan wel beschouwd worden als de aartsvader van dat historisme, dat wij nu nog steeds kennen. Zijn *wie es eigentlich gewesen*-postulaat is het credo geworden van generaties historici die objectiviteit ten aanzien van de geschiedenis nastreven, die het verleden niet in dienst willen stellen van het heden, die wars lijken te zijn van eigentijdse bedoelingen en de geschiedenis voor zichzelf willen laten spreken. Daarmee is echter in de loop van de tijd een belangrijke component van Von Rankes gedachtegoed uit het oog verloren: het *religieuze* aspect. Want hoe zeer zijn ideeën ook worden aangehaald om de professionele, waardevrije geschiedschrijving te onderbouwen, zelf had hij wel degelijk een achterliggende, op het metafysische vlak liggende bedoeling met de geschiedvorsching. Het bestuderen van het verleden zou moeten dienen om uiteindelijk het Plan Gods te achterhalen, en dat is een onderdeel van zijn ideologie die zijn navolgers (bewust of onbewust) hebben laten liggen⁹. Von Rankes ideeëngoed is dus uiteindelijk op *incomplete* wijze overgenomen, zodat de historistische theorie een ultieme bovenlaag, een metafysische component ontbeert.

1.8. De historistische misvatting: objectiviteit en neutraliteit in verwarring

Mede door het genoemde ontbreken van de metafysische laag is er een derde, ernstiger probleem ontstaan. Want de idee van objectiviteit is ook niet werkbaar zolang zij in feite samenvalt met die van *neutraliteit*, met het genoemde adagium van *waardevrijheid*. En de koppeling van die twee eigenschappen is een misvatting:

⁸ Zie het derde hoofdstuk over postmodernisme.

⁹ Breischach, E., *Historiography. Ancient, medieval, and modern* (1994), p.233

‘[I]n valuing [...] the elementary capacity for self-overcoming, we need not aspire to the unrealistic and undesirable extreme of extinguishing the self or denying that its situation in time and space limits the perspectives available to it. Likewise, in making detachment a vital criterion of objective thinking, we need not make the still greater error of confusing objectivity with neutrality.’¹⁰

Objectiviteit houdt in dat de geschiedschrijver als het ware boven de materie moet kunnen uitstijgen om die goed te kunnen beoordelen. De toevoeging van neutraliteit daaraan leidt tot een situatie waarin de historicus die materie juist niet meer kan beoordelen¹¹. Hij is in dat geval namelijk veroordeeld tot een principiële onpartijdig oordeel, dus altijd tot een ‘middle of the road’-interpretatie van de geschiedenis. En dat is geen realistische eis, sterker nog, dit vormt een obstakel in een goede uitvoering van de historische arbeid.

Toch is juist dit neutraliteitsbeginsel zeer wijdverbreid in de traditionele geschiedschrijving; het ‘waardevrijheidpostulaat’¹² lijkt er algemeen geaccepteerd als uitgangspunt voor de historicus. En dit is misschien wel des te begrijpelijker wanneer we ons het vorige probleem, de incompletie van de de historicistische theorie, voor de geest halen. Het ontbreken van een uiteindelijk, hoger plan maakt dat geschiedenis als ‘*l’art pour l’art*’ wordt gezien, als een doel op zich, zonder dat de historicus of de hem omringende maatschappij daar zijn invloed op heeft (althans, dat is het ideaal). Gezien het feit dat de historicistische theorie eigenlijk op onvolledige wijze overgenomen is van Von Ranke, is echter die vertaalslag naar een totale neutraliteit van geschiedschrijver en de wegcijfering van de maatschappij op zijn minst betwistbaar. Maar zo lang de incompletie van de theorie in het historisme niet onderkend wordt zullen objectiviteit en neutraliteit tot in lengte der dagen met elkaar verward worden.

¹⁰ Haskell, Th., ‘Objectivity is not neutrality: rhetoric versus practice in Peter Novick’s *That noble dream*’ in: Fay, B., Pomper, Ph., Vann, R.T. (red.), *History and Theory. Contemporary readings* (1998), p.302

¹¹ idem., p.303

¹² Zie Lorenz, *De constructie van het verleden*, p.255 ev.

1.9. Historistische ideeën en de hermeneutische methode: een voorlopige conclusie

Het lijkt erop dat de huidige problemen in de traditionele geschiedschrijving eerder door de consequenties van de bovenliggende theorie (of het ontbreken daarvan) dan door die van de methodische praktijk veroorzaakt worden. De historistische theorie kent een drietal zwakke plekken, waar niet echt een oplossing voor gevonden is: de postmoderne kanttekeningen bij het talige karakter van de bewijslast, de fundamentele incompletie van de theorie als geheel, en de verwarring van objectiviteit met neutraliteit daarbinnen. Zo lang men aan het principe van waardevrijheid vasthoudt zal men deze punten van kritiek ook nooit kunnen ontcrachten. Anderzijds, het loslaten van dat principe zou een zo fundamentele verandering in die theorie betekenen, dat we dan eigenlijk meteen al van een nieuwe theorie kunnen spreken.

Natuurlijk, ook die praktische laag kent een aantal problemen: de bedoelingen van de oorspronkelijke auteur van de bron, het tekort aan bronnen en het tegelijkertijd voorkomende overschot daarvan. Het eerste probleem is door toepassing van het systeem van bronnenkritiek nagenoeg opgelost. Het tweede leidt ons tot de conclusie dat geschiedschrijving slechts tot waarschijnlijkheid kan leiden, vanwege de leemtes die door de historicus zelf moeten worden opgevuld. Dat betekent echter niet dat geschiedenis dus geen wetenschappelijke pretenties kan hebben, omdat ook de andere wetenschappen met soortgelijke problemen kampen. Het derde probleem is moeilijker oplosbaar: als het overschot van bronnen al iets leert dan is het wel dat ook de traditionele geschiedschrijving niet zonder een theoretische bovenlaag kan. Al met al kunnen we van de hermeneutische methode wel zeggen dat zij volstaat, dat zij een zeer acceptabele en tegelijk goed controleerbare vorm van geschiedschrijving kan genereren. Zij staat een *rapprochement* tussen geschiedenis en maatschappij geenszins in de weg, integendeel, kan daarin een zeer waardevolle functie vervullen¹³.

Het ontbreekt de traditionele geschiedschrijving daarentegen wel aan een valide wetenschapstheorie, aan overkoepelende ideeën en vooronderstellingen die de hermeneutische methode zowel kunnen ondersteunen als omkaderen. Anders dreigt de

¹³ Zoals we later, in Hoofdstuk IV, nog zullen zien.

traditionele geschiedschrijving te verworden tot een ambacht, tot een op zichzelf staande kunst die met wetenschap eigenlijk niets meer te maken zal hebben.

Een aansluiting met de maatschappij, met de menselijke omgeving waarin de geschiedschrijving (als het goed is) gevormd wordt, en die zij op haar beurt voorziet van antwoorden op historische vragen, is nu meer dan ooit essentieel geworden. Maar zo'n aansluiting hoeft men van de traditionele geschiedschrijving vooralsnog niet te verwachten, tenminste niet zolang de historicistische theorie daarin een zo belangrijke rol blijft spelen. De in het historisme centraal staande idee van waardevrijheid, dat wil zeggen het ideaal van een compleet verbannen heden uit de geschiedschrijving, maakt een aandachtsverschuiving richting de hedendaagse maatschappij principieel onmogelijk.

En dat terwijl er vanuit die maatschappij wèl behoefte bestaat aan geschiedkundige kennis, aan antwoorden op de dringende vragen die men aan het verleden stelt, aan de ontsluiting van historische waarheid. En de hermeneutische methode is als geen andere geschikt om de geschiedenis op een inzichtelijke en controleerbare wijze aan het publiek te presenteren. Zij kan in de vervulling van die onmiskenbare taak van de geschiedschrijving daarom een centrale rol vervullen, mits zij vergezeld gaat van een theorie die een heroriëntering op de maatschappij ondersteunt.

Hoofdstuk II. Sociaal-wetenschappelijke methoden en de grote theorie

2.1. De sociaal-wetenschappelijke variant: processen en theorieën

Een heel ander pad dan de traditionele historici volgen hun sociaal-wetenschappelijke vakbroeders (en concurrenten). In tegenstelling tot eerstgenoemden gaan zij niet alleen uit van de bronnen en van de geschiedenis zelf, maar passen zij bewust hedendaagse *theorieën* toe op het verleden. Die theorieën volgend proberen zij de geschiedenis te *verklaren*. Het gaat hier niet om het achterhalen van de historische werkelijkheid, maar om het verklaren van de loop van de geschiedenis, van langdurige processen, van *structuren*.

Hiertoe is de historische werkelijkheid *an sich*, in zijn specifieke context, veel minder van belang dan het kader waarin dit verleden geplaatst wordt. Door verschillende gebeurtenissen te vergelijken, dat wil zeggen zowel de verschillen als de overeenkomsten tegen elkaar af te zetten, probeert men *regelmatigheden* op te sporen. Die leiden vervolgens tot de essentie, namelijk tot verklarend inzicht in het verlopen van historische processen. Dat kan bijvoorbeeld ‘het proces van staatsvorming in Europa’, ‘sociale revoluties door de eeuwen heen’ of ‘de cultuur van de Middellandse Zee’ zijn¹⁴. Zeer grootschalige onderwerpen, zeker in vergelijking tot hetgeen traditionele historici produceren.

2.2. Problemen met het gebruik van theorie: in hetzelfde schuitje als het historisme

Hoezeer de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving ook moge verschillen van de traditionele variant, ook hier kan men weer onderscheid maken tussen de praktische methode en de theoretische bovenlaag. Die laatste laag heeft hier, juist door de grotere nadruk op theorie, een zeer prominente rol in de geschiedschrijving. Maar net als het historicistische gedachtengoed bevindt de sociaal-wetenschappelijke theorie zich in een crisis. Ook hier zijn er drie problemen, drie punten van kritiek die de bovenlaag van de wetenschap tot in de essentie raken.

2.3. Presentisme: hedendaagse bedoelingen met de geschiedenis

Het eerste probleem is dat het historisch onderzoek in de sociaal-wetenschappelijke variant in feite radicaal naar het heden wordt getrokken. Voor de meeste (want traditioneel-georiënteerde) historici is dit bijvoorbeeld weer onverteerbaar, aangezien daarmee de geschiedenis geen ‘recht’ gedaan zou worden. Een goed voorbeeld daarvan is het begrip ‘arbeiders’, dat schijnbaar moeiteloos op het verleden wordt geprojecteerd, ook wanneer het onderwerp zelf (de vermeende arbeiders) zichzelf in het geheel niet als zodanig beschouwde.

Een hermeneuticus zou in dit geval uitgaan van de historische werkelijkheid, dat wil zeggen de manier waarop het historische ‘object’ zelf de geschiedenis heeft beleefd. Sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving past op het verleden echter onverkort hedendaagse theorieën toe, hetgeen *presentisme* veronderstelt: het bewust vanuit het heden beschouwen van de geschiedenis. Het gevaar dat zo’n presentistische visie herbergt is dat het verleden wordt vervormd ten bate van eigentijdse ideeën en bedoelingen, juist dat punt waartegen de revolutie van Von Ranke zich verzette¹⁵.

2.4. De tijdelijkheid van de theorie

Ten tweede zijn theorieën niet onbeperkt houdbaar. We hebben in de afgelopen decennia de teloorgang van het politiek marxisme-leninisme gezien, een proces dat niet alleen is uitgemond in een totale politiek-economische chaos in de voormalige Oostbloklanden, maar waarbinnen ook steeds duidelijker werd dat de marxistische leer als geheel gewoon niet meer op deze tijd van toepassing is. Ook het historisch materialisme, de geschiedwetenschappelijke pendant van het politiek marxisme, heeft op de golven van dit proces danig aan kracht ingeboet. Logisch, want wie nog steeds uitgaat van de idee dat de geschiedenis slechts een samenspel is van ongewijzigde sociale klassen (arbeiders, middenstand, grootkapitalisten) en hun economische belangen, heeft simpelweg geen oog voor de sterk veranderde omstandigheden van onze tijd. Immers, arbeiders zijn inmiddels gewone, bij arbeidswet beschermde werknemers geworden, de (‘kleine’) middenstand is

¹⁴ Respectievelijk onderwerpen die Tilly, Skocpol en Braudel hebben behandeld.

een bedreigde soort en de grootkapitalist (in het verleden steevast uitgebeeld met hoge hoed en haakneus) bestaat als fabrieksbezittend fenomeen niet meer, is namelijk opgevolgd door aandeelhouders aan wie hij als werknemer – eigenlijk méér nog dan zijn ondergeschikten – voortdurend verantwoording dient af te leggen. Die aandeelhouders zijn ook niet die nieuwe, almachtige grootbezitters, maar slechts ten dele eigenaar van het desbetreffende bedrijf, en bovendien op hun beurt sterk afhankelijk van wat de (tevens in loondienst zijnde) ‘gek’ op de beurs op dat moment voor zijn aandelen wil geven.

Wie geen oog heeft voor deze huidige economische situatie, wie blijft volharden in de historisch-materialistische leer, kan onmogelijk met een geloofwaardige historische analyse op de proppen komen. Dat wil overigens niet zeggen dat de hedendaagse situatie altijd maar voor lief moet worden genomen (sterker nog, wie niet onderkent dat er allerhande economische, maar ook sociaal-culturele problemen zijn die dringend om een oplossing vragen, zou zich flink achter de oren moeten krabben), maar dat wil wèl zeggen dat wie een geldige analyse wil geven van de geschiedenis vanuit een huidige theorie, er ook zorg voor moet dragen dat die theorie ‘up-to-date’ is¹⁶. Althans, om als historicus serieus genomen te worden. En hetzelfde probleem doet zich voor bij andere vooruitgangsideeën in de geschiedschrijving, zoals individualisering, differentiatie, rationalisering en domesticering¹⁷. Alom is twijfel ontstaan over langlopende, vermeende processen, waarvan de uitkomst in de toekomst al vast zou staan. Men is er blijkbaar niet langer van overtuigd dat de mens zich op een pad van eenduidige verbetering bevindt, hoe zeer organisaties als de Verenigde Naties, het Internationaal Monetair Fonds of, op kleinere schaal, het IKV van Mient-Jan Faber het ons ook duidelijk proberen te maken. Zoals we bij het derde probleem zullen zien is de toepassing van algemene vooruitgangsideeën op het verleden de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving inderdaad zijn zwaktepunt gebleken.

¹⁵ Tollebeek, J., ‘Het Duitse debat. Geschiedenis rond 1900’ in: Beliën, H. & Setten, H.J. van (red), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (1991), p.20

¹⁶ Hoe moeilijk dit is, blijkt bijvoorbeeld uit Vries’ bespreking van Elias’ procestheorieën: Vries, P.H.H., *Verhaal en betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse* (1995), p.331.

2.5. Afscheid van de ‘Grote Verhalen’

Zoals we in het eerste hoofdstuk hebben gezien bedient de sociaal-wetenschappelijke variant zich van theorieën, die zich uitstrekken over een zeer omvangrijke periode van de geschiedenis en die een verklaring zoeken te geven voor de grootschalige processen die zich hierin afspelen. Juist hiertegen is met het postmodernisme een ongekend fel protest gekomen. De achterliggende aannames van die theorieën zijn in deze visie ontmaskerde ‘Grote Verhalen’: uiteindelijk onbewijsbare ideeën over de algemene loop van de geschiedenis en het pad dat de mensheid daarop weer zou bewandelen¹⁷. De ‘vooruitgang van de mens’, dat idee dat toch impliciet aan de sociale wetenschappen kleeft, wordt hier radicaal onderuit gehaald en ingewisseld voor een meer diversifiërend scenario. De geschiedenis moet weer aan de mensen ‘terug worden gegeven’, er moet weer meer ruimte ontstaan voor het individu en voor de onverwachte afloop. De idee dat de mensheid zich volgens een onverbiddelijke structuur *staccato* naar een vaststaand eindpunt beweegt is niet langer houdbaar, is niet langer zonder meer aan het publiek te verkopen.

2.6. De sociaal-wetenschappelijke methode en de historische bron

Het problematische karakter van de *theorie* is niet het enige aspect van de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving dat overeenkomsten met de traditionele variant vertoont. De praktische *methode* blijkt ook hier relatief goed doortimmerd, goed bewijsbaar en controleerbaar te zijn. Ten eerste zijn ook hier de meeste werken gebaseerd op *bronnen*, zij het die een iets andere functie vervullen dan in de hermeneutische methode. Er ligt hier meer de nadruk op de eigentijdse interpretatie van die bronnen, in plaats van die zo veel mogelijk voor zichzelf te laten spreken. Daarnaast verschilt het karakter van die bronnen nogal van wat in de hermeneutiek gangbaar is. In de sociaal-wetenschappelijke variant wordt veel meer gebruik gemaakt van *statistische gegevens*, is men op zoek naar *kwantitatieve informatie* over het verleden om die vervolgens volgens de theorie te kunnen interpreteren. Waar de traditionele historicus vaak op zoek gaat naar

¹⁷ Voor een bespreking van de hedendaagse stand van zaken rondom deze processen, zie: Loo, H. van der & Reijen, W. van, *Paradoxen van modernisering. Een sociaal-wetenschappelijke benadering* (1997)

¹⁸ Deze gedachte komt overal in de postmoderne literatuur voor, maar is wel het meest uitgebreid behandeld door Lyotard (o.a. J. Williams, *Lyotard. Towards a postmodern philosophy* (Cambridge 1998))

de (kwalitatieve) beleving van het historisch object zelf, kiest men hier voor de sociaal-wetenschappelijke analyse. Maar hoe fundamenteel en onoverbrugbaar deze verschillen tussen de tradities ook mogen lijken, beide worden ze gestaafd en onderbouwd door historische bronnen. Wat dat betreft is er dus geen werkelijk verschil in de bewijsvoering van deze beide soorten geschiedschrijving.

2.7. De vergelijkende methode: Nederland tussen goed en fout

Ten tweede heeft zich in de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving een zeer waardevolle praktijk ontwikkeld: de *vergelijkende methode*. Die stelt historici in staat verschillende historische gebeurtenissen met elkaar in verband te brengen en daar de gelijkenissen en verschillen van te achterhalen en te duiden. Nu is het gebruik van deze methode natuurlijk tegen het zere been van diegenen die het verleden in zijn *uniciteit* van tijd en plaats willen bezien, die iedere gebeurtenis afzonderlijk, binnen zijn eigen context bestuderen. Want deze methode stoelt op de gedachte dat in tijd en plaats verschillende gebeurtenissen toch voldoende gemeenschappelijke factoren kunnen bezitten om ze met elkaar te vergelijken. Dat klopt overigens ook met de rest van het sociaal-wetenschappelijke ideëngoed: de processen en structuren die men poogt te achterhalen zijn immers ook niet zo zeer tijd- en plaatsgebonden, maar zijn onafhankelijk opererende entiteiten. De vergelijkende methode past in deze traditie van Grote Verhalen, maar is daar ook weer niet aan gebonden. Aan de ene kant zijn er voorbeelden van vergelijkingen tussen gebeurtenissen waarvan de context zo verschillend is dat men met recht de zin ervan kan betwijfelen. Zo heeft Theda Skocpol de Franse, Amerikaanse en Chinese Revoluties met elkaar vergeleken¹⁹, hetgeen toch echt een ontkenning van de ontegenzeggelijk van elkaar verschillende context van die revoluties is. Anderzijds zijn er voorbeelden van vergelijkingen die nu juist wel hout snijden. Die stoelen dan ook op een andere, in feite smallere idee, waarbij de te vergelijken historische gebeurtenissen een diepe verbondenheid, een specifiek-vergelijkbare context moeten hebben²⁰.

¹⁹ In haar '*States and social revolution: a comparative analysis of France, Russia and China*' (1979) vergelijkt ze deze revoluties. Zie voor de voors en tegens van deze 'brede' vergelijkingen: Lorenz, Ch.F.G, *De Constructie*, p.189-191. Zie voor haar eigen onderbouwing van deze vergelijking: Skocpol, Th., *Vision and method in historical sociology* (1984)

²⁰ Stinchcombe, en in navolging van hem ook Tilly. Zie: Tilly, Ch., *As sociology meets history* (1981), p.8,9.

Een goed voorbeeld daarvan is de vergelijking tussen de respectievelijke percentages weggevoerde en vermoorde joden tijdens de Tweede Wereldoorlog in verschillende West-Europese landen door Hans Blom²¹. Die vergelijking (op basis van statistische gegevens) had tot doel te laten zien dat Nederland, met zijn onevenredig hoog cijfer weggevoerde en omgekomen joden, blijkbaar niet slechts uit verzetshelden enerzijds en collaborateurs anderzijds had bestaan. De deportatie van joden uit Nederland bleek van een zo omvangrijke proportie te zijn geweest, dat zij onmogelijk door slechts openlijke collaborateurs uitgevoerd heeft kunnen worden (om nog maar te zwijgen van de mogelijkheid tot een algehele sabotage daarvan door het verzet). Nee, juist de ‘gewone’ man, bijvoorbeeld in dienst van de politie, de spoorwegen of de burgerlijke stand, heeft de wegvoering van de joden mogelijk gemaakt²². Juist hij bleef zijn werk als altijd uitvoeren, vloekte misschien nog eens in zichzelf, maar waste zijn handen uiteindelijk in onschuld. En het feit dat hij zo meewerkte aan de onmenselijke praktijken van het Derde Rijk maakt hem (net als de meerderheid van de bevolking) met terugwerkende kracht inderdaad nog geen verrader of een nazi, maar het doet hem toch ook zeker niet in het kamp van het verzet (zelfs niet de ‘stille’ variant daarvan) belanden. In tegenstelling tot het decennia-lang gangbare ‘zwart-wit denken’²³ (men was simpelweg ‘goed’ of ‘fout’ geweest in de oorlog, een tussenweg bestond er niet) kan men die man, net als overigens de meerderheid van de bevolking, het stempel ‘grijs’ opdrukken. Misschien was hij innerlijk anti-Duits, het niet eens met de nazi-politiek, maar hij kwam zeker niet in actief verzet tegen de bezetter: als het er op aankwam voerde hij zijn werk – uit lijfsbehoud, uit pure gewoonte? – zo nodig ook in Duitse opdracht uit. De gemiddelde Nederlander bleek uiteindelijk dus geen verzetsheld, maar ook weer geen echte collaborateur; hij bleek zich eerder in het grijze gebied tussen goed en kwaad begeven te hebben. En het was pas nadat deze constatering maatschappelijk werd geaccepteerd, dat het morele goed-fout kader ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog in Nederland voorgoed aan de kant gezet kon worden. De vergelijking tussen de percentages omgekomen joden in verschillende

²¹ Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (1989), p.136,137.

²² Overigens tezamen met de uitvinding van de trein en het instellen van de burgerregistratie.

²³ Dit denken is met name door Lou de Jong in stand gehouden; zie ook de latere opmerkingen over zijn rol in de zaak-Aantjes in Hoofdstuk IV.

West-Europese landen heeft in dat proces, als bewust daartoe gebruikt onderzoeksresultaat, een zeer belangrijke rol gespeeld.

En het is geen kleine verdienste, de omslag van het denken over een zo centrale gebeurtenis (mede) radicaal te doen veranderen met historisch onderzoek. De vergelijkende methode heeft daarin centraal gestaan, heeft het door verschillende situaties naast elkaar te leggen in feite mogelijk gemaakt de eigen, Nederlandse blik op dat verleden in perspectief te zien, te proportioneren tot een realistische visie. Dit laat zien dat deze methode voor de geschiedschrijving zeer waardevol kan zijn. Indien althans een *specifiek* probleem wordt gekozen en dit in *daadwerkelijk vergelijkbare* situaties (tijd, plaats, context) wordt onderzocht. Het is deze *specifieke* variant van de vergelijkende methode die terecht het failliet van de Grote Verhalen zal kunnen overleven.

2.8. De wijde blik en de grote vragen

Een derde verdienste van de sociaal-wetenschappelijke methode is de *wijde blik* die zij in het bestuderen van de geschiedenis kan verschaffen. Door niet alleen op het unieke, maar ook op het gelijkende karakter van verschillende historische gebeurtenissen te wijzen, en door de nadruk te leggen op de interpretatie van de bronnen (in plaats van deze ‘voor zichzelf’ te laten spreken) scheidt deze methode de voorwaarde voor ‘grote’ geschiedschrijving, voor de bestudering van uitgebreidere periodes en de behandeling van veelomvattender vraagstukken dan in de traditionele geschiedschrijving mogelijk zou zijn. Het zou zonde zijn als deze wijde blik samen met de Grote Verhalen uit de historiografie zou verdwijnen, zoals bijvoorbeeld ook Tosh onderkent²⁴.

Want het is nu juist de wijsheid van het blikveld dat het mogelijk maakt belangwekkende vragen aan het verleden te stellen, in dat verleden oplossingen voor daadwerkelijke problemen te zoeken. In de wijs overziende blik van de sociale wetenschapper op de geschiedenis kunnen juist die vragen ontstaan, die essentieel zijn voor een ook ten aanzien van de huidige maatschappij kritische wetenschap: waarom er

²⁴ Tosh, J., *The pursuit of history Aims, methods and new directions in the study of modern history* (3e editie, 2000), p.9.

bijvoorbeeld verschil is tussen arm en rijk, de wereld in rap tempo zowel economisch als cultureel ‘globaliseert’ en de Verenigde Staten vooralsnog op alle gebieden aan het langste eind trekken. Een presentistische visie kan daarbij geen kwaad, sterker nog, wanneer de historicus in het antwoord op dit soort vragen geen aandacht schenkt aan mogelijke oplossingen in het heden, had hij die vragen beter niet kunnen stellen. Die probleemgerichtheid hoort namelijk bij de wetenschap, die niet alleen (en dit mogen helaas te veel historici zich aanrekenen) kritisch ten opzichte van het verleden, maar vooral ook van het *heden* dient te staan.

2.9. Sociaal-wetenschappelijke methode en theorie: een voorlopige conclusie

De theorie die aan de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving ten grondslag ligt is verre van onproblematisch. Zij is per definitie *presentistisch*, maar beoogt wel *tijdloze* waarheden te achterhalen, terwijl ook sociaal-wetenschappelijke theorieën slechts *tijdelijk houdbaar* zijn en de Grote Verhalen door het postmodernisme *failliet* verklaard zijn. Men zal hier, net als in de traditionele geschiedschrijving, naar een nieuwe theorie, naar een nieuw ijkpunt op zoek moeten gaan. De Grote Verhalen hebben weliswaar afgedaan, maar als daar kleinschaliger en minder pretentieuze ideeën voor in de plaats komen is er wel degelijk toekomst voor de sociaal-wetenschappelijke traditie.

Want de sociaal-wetenschappelijke *methode* staat een *rapprochement* tussen geschiedschrijving geenszins in de weg, integendeel. Gezien ook sociale wetenschappers zich in de geschiedschrijving op een systematische en overzichtelijke wijze op bronnen baseren, kan men zich blijvend aan het publiek *verantwoorden*. Bovendien biedt de vergelijkende methode, zoals we gezien hebben, zeer waardevolle mogelijkheden als het gaat om het naar historische werkelijkheid *proportioneren* en *relativeren* van de maatschappelijke visie op de geschiedenis, die anders (wanneer die gebeurtenissen slechts in hun uniciteit worden beschouwd) gemakkelijk kan verworden tot een irrationele en misvormende blik op het verleden. Tenslotte biedt de wijde blik van de sociaal-wetenschappelijke methode historici de kans om *grote vragen* te stellen aan de geschiedenis. Vragen die misschien niet zo spontaan uit de hedendaagse maatschappij,

maar al helemaal niet uit het verleden zelf (lees: de bronnen) komen opborrelen, en waarop toch eigenlijk dringend een antwoord gevonden moet worden.

In de toenadering tussen geschiedschrijving en maatschappij zoals ik die voor ogen heb is een belangrijke rol weggelegd voor de sociaal-wetenschappelijke traditie. Van oudsher stelde zij zich al veel vragen over – en zocht zij evenveel antwoorden op – eigentijdse problemen. De methode die zich daarbij gaandeweg ontwikkeld heeft, is een ook in mijn toekomstvisie zeer bruikbaar instrument voor geschiedvorsching en –verklaring. In het verleden is die methode echter vaak van zijn betekenis ontdaan door de ideologieën, door het amalgaam van ‘maatschappij-kritische’ dogma’s waaraan zij ten dienst werd gesteld. Nu echter die Grote Verhalen niet langer meer in zwang lijken te zijn, is de tijd rijp om er een nieuwe, geldige wetenschapstheorie aan te koppelen. En dan kan de sociaal-wetenschappelijke methode ons, de geschiedschrijving én de huidige maatschappij, nog meer dan voldoende te bieden hebben.

Hoofdstuk III. Postmodernisme: relativering en pluraliteit van de waarheid

O Voltaire! O humaniteit! O stompzinigheid! Er is iets niet pluis met de 'waarheid', met het zoeken naar waarheid; en als de mens dat op een te menselijke manier doet – 'il ne cherche le vrai que pour faire le bien' – wed ik dat hij niets vindt!

Friedrich Nietzsche

3.1. Kritiek leveren en het bieden van een alternatief

In de laatste decennia is een filosofische tegenbeweging ontstaan die zowel de traditionele als de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving op haar grondvesten heeft doen schudden. Op de golven van de tijdgeest heeft een nieuwe generatie sceptici in de wetenschapsfilosofie het woord genomen: de *postmodernisten*²⁵. We hebben in de eerste hoofdstukken al gezien dat het postmodernisme een grote rol heeft gespeeld in de kritiek die zowel de traditionele als de sociaal-wetenschappelijke varianten van de geschiedschrijving in theoretisch opzicht hebben overspoeld. Door te wijzen op het subjectieve karakter van taal in de beschrijving van de werkelijkheid en door de Grote Verhalen min of meer naar de prullenbak te verwijzen heeft de postmoderne theorie een onmiskenbare invloed op de veranderingen in het denken over geschiedenis gehad. Tegelijk rijst de vraag wat dit postmodernisme nu zelf daadwerkelijk aan de

²⁵ Zoals vele termen die verwijzen naar brede theoretische stromingen is 'het postmodernisme' een onvolkomen paraplu, waaronder zeer diverse, niet altijd in samenspraak zijnde opvattingen zich al dan niet vrijwillig hebben verzameld. Niet alleen is er sprake van postmoderne stromingen in een veelheid aan wetenschappelijke disciplines, ook binnen die stromingen zelf is er geen sprake van eenheid, van één enkele, coherente visie. Dat geldt echter ook voor begrippen als 'de hermeneutiek' en 'de sociale wetenschappen', en net als bij de behandeling van die geschiedtheoretische stromingen kan juist het achterhalen van de *algemene kern* duidelijkheid scheppen. Toch is hier sprake van een extra gecompliceerde situatie, omdat het postmodernisme zich niet altijd op beargumenteerbare gronden heeft laten gelden. De term is onder andere toepasbaar op een amalgaam van apocalyptische denkers, 'New Age'-groeperingen, natuurliefhebbers en andere, soms sektarische, verbanden; Wolfgang Iser spreekt in dit verband van het *diffuse* postmodernisme. De ideeën van deze groeperingen kunnen, hoezeer zij in de toekomst wellicht ook bewaarheid kunnen worden, op deze plek onmogelijk behandeld worden, al was het alleen al omdat zij buiten de onderwerpskeuze en het argumentatieveld van deze scriptie vallen. Daarnaast bestaat er echter ook een *precieze* pendant van het postmodernisme, die wél gefundeerde en effectieve kritiek op de wetenschap kan geven. En dat is nu het postmodernisme dat hier behandeld wordt, en dat zijn sporen in de geschiedtheorie heeft achtergelaten:

'Im – dem Postmodernismus nicht eines Lunaparks, sondern realer Konfrontation, nicht einer Konsumkultur, sondern der Wirklichkeitsvielfalt, nicht die Feuilletons, sondern der Lebenswelten – ist die vorliegende Untersuchung verpflichtet' (Wolfgang Iser, *Unsere postmoderne Moderne* (1995), p. 2,3)

geschiedschrijving kan toevoegen. Want gefundeerde, en misschien wel terechte kritiek leveren op de geschiedwetenschap is nog iets anders dan daar een daadwerkelijk alternatief voor weten te geven. Het lijkt alsof hier de problemen die de twee andere varianten van geschiedschrijving kenmerken als het ware zijn omgekeerd. Het heeft er alle schijn van dat in het postmodernisme het overkoepelende theoretische stelsel wel redelijk in orde is, maar dat dat juist niet geldt voor de wetenschappelijke methode, ja, dat die praktische onderbouw in feite zelfs ontbreekt. En waar een methode zonder theorie (de hermeneutiek is daar een duidelijk voorbeeld van) nog een zekere kans heeft om te overleven, is een theorie zonder methode slechts een geestelijke vingeroefening in het luchtledige, en daarom gedoemd om af te sterven. Het is dus hoog tijd om te kijken welke waardevolle elementen uit het postmodernisme blijvende aandacht verdienen en welke aspecten we met een gerust hart in de vergetelheid kunnen laten bezinken.

De belangrijkste principes van het postmodernisme zijn in samen te vatten in twee ideëencomplexen: het eerste bestaat uit het al genoemde afscheid van de Grote Verhalen in de sociale wetenschappen en de vervanging daarvan door kleinschaliger theorieën die recht doen aan de realiteit van waarheidspluralisme, het tweede uit het subjectief verklaren van de relatie tussen taal en werkelijkheid en het daarop volgende voorstel tot de terugkeer van het verhaal in de geschiedschrijving. Die eerste argumentatie hebben we reeds behandeld in het vorige hoofdstuk over de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving. De Grote Verhalen zijn inderdaad ingehaald door de geschiedenis en daarom zal men op zoek moeten naar andere theorieën, die wel recht doen aan de pluriforme waarheid in de hedendaagse maatschappij.

3.2. De subjectiviteit van het talige 'discours' en het afscheid van de waarheid

Het tweede ideëencomplex is ook al even naar voren gekomen in het eerste hoofdstuk, maar nog niet uitputtend genoeg geanalyseerd. Zeker omdat dit gedachtengoed enerzijds flinke consequenties voor de geschiedschrijving bevat en anderzijds slechts moeilijk te weerleggen blijkt, is een uitvoerige, kritische behandeling van de postmoderne theorie over taal en werkelijkheid van essentieel belang.

De argumentatie van het postmodernisme verloopt als volgt: omdat talige uitingen op zichzelf geen absolute waarheden kunnen zijn, geen onmiddellijke overbrenging van de werkelijkheid kunnen vormen is ons beeld van die werkelijkheid per definitie subjectief²⁶. Niet alleen vormt taal een obstakel tussen mens en realiteit, de mens zou zelfs niet bij machte zijn door taal 'heen te kijken'. Die is hier een onneembaar fort geworden, een allesoverheersend en zichzelf besturend '*discours*'²⁷, waaraan de mens met handen en voeten gebonden is in zijn zoektocht naar waarheid. Taal is hier de werkelijkheid *geworden*, zonder welke de mens überhaupt geen notie van de wereld om hem heen heeft. Het taalsysteem is in deze postmoderne visie een structuur die de (spreekende of schrijvende) mens aan zich onderwerpt, die de grenzen van de menselijke kenbaarheid van de werkelijkheid bepaalt. Die bovendien de mens zogezegd binnen zijn eigen bootje houdt of, zo de mens zich niet wil of kan schikken, deze *rücksichtlos* uitsluit, dat wil zeggen: niet voor vol aanziet of zelfs criminaliseert.

Dat klinkt als een paranoïde gedachtengoed, en dat is het ook. Het lijkt op een complottheorie waarvan de actoren niet eens kenbaar zijn, op het hersenspinsel van een op hol geslagen geest. Het lijkt, *mutatis mutandis*, op een film van Oliver Stone. Toch is deze gedachte niet zo buitenissig als zij lijkt. Als we namelijk naar de praktijk kijken is er wel degelijk iets voor te zeggen. Is het immers niet zo dat zij, die de taal om wat voor redenen dan ook niet goed machtig zijn, niet serieus worden genomen? Dat wie niet mee kan praten ook daadwerkelijk wordt genegeerd; dat geestelijk (en dus ook talig) gehandicapten worden opgesloten in speciaal daartoe ontworpen inrichtingen, en dat wie 'beter *als*' zegt in bepaalde kringen niet voor vol wordt aangezien?²⁸

Daarenboven vormt iedere correcte, want conform de regels gedane, uitspraak een *bevestiging* van het taalsysteem waartoe die uitspraak behoort. Of men nu 'ik hou van jou', 'ik dien bij dezen een motie van wantrouwen in' of 'ik vind jou een enorme flapdrol' zegt, het blijft een uitspraak volgens de regels van het taalsysteem. En daarmee

²⁶ Dit is volgens Zagorin zelfs een *misinterpretatie* van de ideeën van De Saussure, de Franse linguïst. Zie: Zagorin, P., 'History, the referent, and narrative: reflections on postmodernisme now', in: *History and Theory* 38 (1999), p.7,8

²⁷ Deze idee vindt men onder andere (en vooral) terug in het werk van Foucault.

worden diegenen, die je niet kunnen of willen begrijpen, per definitie uitgesloten. Het is dus niet eens zo'n heel gekke gedachte, de idee van het talige discours, maar de vraag is wel of zij in de praktijk werkbaar is.

De consequenties van het postmoderne ideëngoed voor de beoefening van de geschiedkunde zijn immens: de historicus is hier met handen en voeten gebonden aan taal, waardoor de hele idee van objectieve kenbaarheid op losse schroeven is komen te staan. Niet alleen is de geschiedschrijver aangewezen op schriftelijke bronnen, die slechts een *onvolkomen*, op z'n best *metaforisch* beeld van het verleden geven, ook zelf is hij afhankelijk van het talige *discours*. Zijn bevindingen zal hij namelijk altijd in taal moeten vatten, en daarom zijn ook deze in alle opzichten aan het taalsysteem onderworpen.

In dit verband wordt verder gesproken van een *drievoudige afwezigheid*. De betekenis van een tekst kan, en dit is een idee van Derrida, niet gelegd worden bij het onderwerp, maar ook niet bij de bedoelingen van de schrijver of bij de interpretatie van de lezer²⁹. Het *onderwerp* is in de postmoderne visie niet de oorsprong van de betekenis van een tekst, vanwege het fundamentele verschil tussen gebeurtenis en beschrijving. De *bedoelingen* van de auteur kunnen evenmin als zodanig worden aangemerkt, ten eerste omdat het talige discours ook een belangrijk gedeelte van de tekstuele vorm en inhoud bepaalt en ten tweede omdat de lezer zijn eigen betekenis aan de tekst geeft. Die *interpretatie* van de lezer kan echter ook niet bepalend zijn voor de uiteindelijke betekenis van de tekst, omdat ook dit proces aan de regels van de taal onderworpen is en tegelijk een puur individualistische handeling is.

De tekst komt zodoende wat betreft betekenis los te staan van auteur, onderwerp en lezer. In plaats daarvan staat hij in de *intertextuele* omgeving van het discours. Iedere tekst verhoudt zich slechts tot de andere bestaande teksten, kan ook niet anders dan tegen die achtergrond ontstaan. Iedere uitdrukking ontleent zijn klank en betekenis aan het

²⁸ Noot Foucault, *Gesch vd waanzin*

²⁹ S. IJsseling, 'Jacques Derrida. Een inleiding in zijn denken' (1986), p.24

taalsysteem, aan alle tot dan toe gedane uitspraken daarbinnen, en niet aan de *entiteit* die men daarmee tracht te beschrijven.

Voor de *wetenschappelijke pretenties* van de geschiedschrijving is het volgen van deze laatste argumentatie funest. De studie naar het verleden zou zo slechts kunnen uitmonden in een literaire exercitie, in het produceren van een hoogstens vermakelijk verhaal zonder waarheidsclaim. Er zou alleen een *visie* op de geschiedenis mogelijk zijn, alle sociaal-wetenschappelijke methodiek en het systeem van hermeneutische bronnenkritiek ten spijt. En het is een moeilijk te pareren stelling, de uiterste consequentie van het postmoderne gedachtengoed. Het is een uitdaging aan het adres van de gehele wetenschap, van diegenen die de idee huldigden dat de mensheid zich op een pad van vervolmaking bevindt, kortom, van de protagonisten van de maakbare samenleving.

De oorspronkelijke bedoeling van het postmodernisme was echter een oproep tot het dichtend van het gat tussen de elitaire literatuur en de burger, alsook tussen fantasie en werkelijkheid, tussen het werkelijke en het mythische, en tussen de technologie en het wonderbaarlijke³⁰. De vraag is of deze op zich meer dan terechte oproep niet is verzand in een onmogelijke claim op wetenschappelijke objectiviteit, die vervolgens een hyper-relativistische visie op de werkelijkheid heeft geressorteed. De vraag is, kortom, of het postmodernisme uiteindelijk niet het kind met het badwater heeft weggegooid. Want hoewel het postmodernisme in vele opzichten een verrijking van de geschiedtheorie inhoudt, er is toch ook voldoende tegen in te brengen.

3.3. Van de ene naar de andere structuur en de menselijke invloed op de taal

Ten eerste is er hier sprake van een *paradox*: enerzijds worden de oude structuren van vooruitgang terzijde gezet, maar anderzijds wordt een nieuwe structuur volledig omarmd. Sterker nog, de talige structuur die hier wordt gepresenteerd heeft een nog dwingender invloed op de mens dan de sociaal-wetenschappelijke varianten al hadden. Alle menselijke spraak en schrift wordt in deze visie onderworpen aan een regime, dat

³⁰ W. Welsch, 'Unsere postmoderne Moderne' (1997), p.14-17

bovendien door die mensen niet bewust beïnvloedbaar zou zijn. De mens verwordt hiermee opnieuw tot slaaf van een systeem, tot een onmachtig subject dat lijdzaam moet toezien hoe hem onbekende, maar almachtige krachten zijn (talige) *zijn* bepalen.

Terwijl er wel degelijk argumenten voorhanden zijn om te betogen dat de mens, zowel in individuele als in collectieve zin, een beslissende invloed op het taalsysteem kan hebben. Toegegeven, de manier waarop mensen beschrijvingen van objecten vormgeeft is per definitie niet afhankelijk van die objecten zelf. Een tafel, bijvoorbeeld, heeft geen enkele eigenschap die ons ertoe dwingt haar ‘een tafel’ te noemen. Die term vormt zich naar de taal waarin hij wordt geuit. Anders zou een tafel overal ter wereld immers op dezelfde wijze worden benoemd. Een mooi voorbeeld is de manier waarop in verschillende taalgebieden het blaffen van honden wordt weergegeven. Nu mogen we er van uitgaan dat honden overal en altijd hetzelfde geluid produceren³¹, zoals een koe dat ook doet. Toch zijn er aanzienlijke verschillen waarop dat door de omringende mensen wordt uitgedrukt in taal: in het Nederlands zegt men ‘woef!’ of ‘waf!’, in het Engels ‘bow-wow!’, in het Frans ‘ouah! ouah!’ en in het Japans ‘wan! wan!’. Ondanks het feit dat het om *hetzelfde* geluid gaat is er in verschillende talen dus ook een *andere* nabootsing van die klank. Dat betekent dat niet het geluid zelf, maar de taal waarin hij wordt vervat beslissend is voor de manier waarop hij door mensen tot uitdrukking wordt gebracht. En dat geldt voor andere objecten evenzeer.

Het taalsysteem is dus machtig, bepaalt in grote mate de manier waarop mensen de wereld om hen heen beschrijven, en bepaalt zo wat wij wel en niet voor waar aannemen. Maar die *talige structuur* is niet zo almachtig als in de postmoderne theorie wel wordt betoogd. Zowel de mens als zijn omgeving blijkt bij nadere beschouwing toch ook een fundamentele invloed uit te oefenen op de taal waarin de werkelijkheid vervat wordt.

³¹ Verschillen in ras, grootte en blaf-graagheid even buiten beschouwing latend. Natuurlijk is er een gradueel verschil tussen de blaf van een Rotweiler en een klein poedeltje, en noemen wij, op basis van het geluid dat hij produceert, de ene hond ‘een grommende waakhond’ en de andere ‘een schootliggend keffertje’, maar de mondiale variatie van het hondenras is zo eenduidig dat we van een algemeen overeenkomend geluid kunnen spreken.

Mensen benoemen nu eenmaal de objecten die zij om zich heen zien³² (en zal wat zij gezamenlijk *niet* zien soms in een religieuze canon uitgedrukt worden), en die zijn overal ter wereld verschillend. Niet voor niets is het woord ‘polder’ in het huidige Nederland ontstaan, is de term ‘apartheid’ eveneens uit onze taal afkomstig en is het plakkaat ‘nomenklatoera’ Russisch. En die woorden zijn stuk voor stuk, onveranderd naar andere talen geëxporteerd. Zowel de fysische omgeving zèlf als de daar residerende mens heeft dus invloed op de vervatting van de werkelijkheid in de intermenselijke communicatie. Er is dus toch een zekere mate van *correspondentie* tussen taal en werkelijkheid.

Hoe anders zouden we ook de *individuele* invloed op taal kunnen verklaren, dan wanneer wij afscheid nemen van het strikte taalstructuralisme? In Nederland zijn er voldoende voorbeelden beschikbaar van individuen die de taal hebben verrijkt met nieuwe uitdrukkingen en begrippen. Neem alleen al Koot & Bie (‘oudere jongeren’) en Annie M.G. Schmidt (haar invloed op de taal reikt zelfs tot in de politiek: daar werd recentelijk nog gesproken van ‘Jip en Janneke-taal’), Leo Beenhakker (‘patatgeneratie’) en Johan Cruyff (‘ieder nadeel heb z’n voordeel’). Individuele beïnvloeding van de taal is tot op zekere hoogte dus wel degelijk mogelijk. Mensen zijn niet alleen de onmachtige subjecten van het taalsysteem als vooral door Foucault is gesuggereerd, maar kunnen op hun beurt de taal beïnvloeden.

En er bestaan natuurlijk *regels* waaraan de mens zich in de talige communicatie dient te houden, op straffe van het niet begrepen worden (of zelfs voor gek verklaard worden) door de medemens. Het benadrukken van de macht van de taalregels is een sterk argument in de postmoderne claim van de aan taal onderworpen mens. Inderdaad zijn wij in de intermenselijke communicatie (zolang die zich in taal uit) gebonden aan wetten en regels die wij niet altijd zelf in de hand hebben, die zich eerder vormen naar de overkappende structuur van de taal dan naar de wensen van haar uiteindelijke gebruikers. Die regels worden echter ook niet helemaal *zelfstandig* (en ‘blind, onbedoeld’) door de taalsystemen opgesteld. Zo houden allerlei taalcomités in alle uithoeken van de wereld

³² Zagorin, P., ‘History, the referent, and narrative: reflections on postmodernisme now’, in: *History and Theory* 38 (1999), p.15,16.

zich bezig met de verschillende taalsoorten die de mensheid rijk is. Zij bepalen mede hoe die talen eruit zien, welke regels wel en niet toegepast worden, met andere woorden, binnen welke grenzen de mens op taalkundig gebied kan opereren. Hier geldt een argument dat eerder door postmodernisten zelf tegen de sociaal-wetenschappelijke benadering is ingebracht: *'there is no God's point of view'*. Er is (als mens) geen visie van buiten deze wereld mogelijk op hetgeen zich hier voltrekt, geen alles objectief beschouwende methode die niets onverlet laat, geen 'groter plan' dat de wereld naar zijn hand zet en zich slechts door een enkele objectieve menselijke geest laat kennen. Het blijft allemaal *mensenwerk*, en die notie is niet alleen toepasbaar op ideeën over sociaal-economische structuren, zij geldt ook met betrekking tot het taalstructuralisme. Hoe onbegrijpelijk en ondoordringbaar het taalsysteem ons soms ook moge lijken, het ontkennen van de menselijke inbreng en de menselijke maat in de analysering daarvan houdt tevens een ontkenning in van datgene waar het ons uiteindelijk om begonnen was: de mens zelf.

3.4. Naar een 'common sense' visie op de taal

We hebben gezien dat die mens zich weliswaar aan talige regels moet houden om voor anderen begrijpelijke uitspraken over de wereld om hem heen te kunnen doen, maar dat hij ten aanzien van die regels ook weer niet geheel machteloos staat. We hebben gezien dat mensen met behulp van taal objecten en gebeurtenissen trachten aan te duiden, dat dit niet op een totaal objectieve (dat wil zeggen, van het object of de gebeurtenis afhankelijke) manier gebeurt, maar ook dat zowel object als mens op die aanduiding mede invloed uitoefent. We hebben, kortom, gezien dat taal een onvolkomen middel vormt waarmee mensen toch objecten en gebeurtenissen proberen te beschrijven, maar dat die onvolkomenheid niet zo fundamenteel is als zij door postmodernisten wel wordt opgevoerd.

De invloeden die mens en maatschappij zelf op de taal uitoefenen – inbreng van het individu, van de omgeving en van (menselijke) instituten – vormen een sterk argument tegen de in het postmoderne gedachtegoed gangbare idee dat wij via taal nooit de *waarheid* kunnen reproduceren. De letterlijke vertaalslag die wij tussen het te bespreken

object en de uiteindelijke *uitspraken* daarover maken, zou een absolute overgave zijn aan de regels en wetten van het taalsysteem; onze blik op de werkelijkheid zou met die vertaalslag vertroebelen tot een *talige constructie*, die noch met het object, noch met de bedoelingen van de spreker of auteur meer iets te maken heeft. Nu wij echter hebben kunnen concluderen dat zowel de werkelijkheid zelf als de daarover sprekende en schrijvende mens een beslissende invloed op de taal heeft, kan die gedachte bijgesteld worden. De manier waarop wij communiceren over de werkelijkheid is blijkbaar niet slechts het plakken van een willekeurige *pastiche* op de wereld, maar kan wel degelijk *waarheden* representeren. De weg wordt zodoende vrijgemaakt voor een terugkeer naar een *common sense* visie op de relatie tussen taal en werkelijkheid, dat wil zeggen dat we de talige representatie, ook al zal die nooit geheel waterdicht kunnen zijn, toch accepteren.

Want laten we wel wezen, taal is nu eenmaal het middel waarmee wij het als mensen moeten doen om onze omgeving te beschrijven. Dat kan strikt genomen wel een ‘subjectief’ en ‘onvolkomen’ middel zijn, het is de enige manier waarop we met elkaar kunnen *communiceren*. Als we de waarde daarvan laten varen kunnen we, plomp gezegd, net zo goed weer in bomen gaan hangen en elkaar slechts nog oerkreten toevoegen:

*Taal is verwijzing naar een meta-verbale werkelijkheid. Zonder taal blijft die werkelijkheid ongrijpbaar en vooral is elke communicatie onmogelijk. Zonder die werkelijkheid als vanzelfsprekende pool van verwijzing wordt elke taal echter, omgekeerd, een hersenloos gebrabbel en een uitstoting van merkwaardige keelklanken.*³³

Het opgeven van iedere waardetoekenning aan talige uitingen zou leiden tot een situatie waarin ook in de wetenschap niemand meer uitspraken kan doen, hoe goed ook beargumenteerd, die door anderen voor waar worden aangenomen. Wat rest is dan slechts nog ‘een mening’ of ‘een verhaal’, en dat is gezien de omgang van de mens met zijn taal geen realistische uitkomst. Het feit dat zowel de mens als het object dat hij wil bespreken op de vervatting daarvan in taal een beslissende invloed uitoefent, leidt ons tot de

³³ Von der Dunk, H.W., *Iedere tijd is overgangstijd*, p.56,57.

conclusie dat een wetenschap die zich niet alleen in taal uit (zoals iedere wetenschap) maar zich ook op talige bronnen *baseert*, zoals de geschiedschrijving dat doet, niet per definitie *subjectief* hoeft te zijn. Het produceren van waarheden hoeven we dus, in tegenstelling tot wat postmodernisten beweren, ook in de geschiedschrijving zeker niet als onmogelijke doelstelling te beschouwen.

3.5. Metafoor, associatie en betekenis: de relativering van de waarheidsoverdracht

Een tweede punt van kritiek op het postmoderne gedachtengoed, mede voortkomend uit het vorige punt, betreft zowel de idee van geschiedenis als *metafoor* voor de historische werkelijkheid als de ontneming van *betekenisgeving* daarbinnen aan de auteur of spreker. Vanuit de idee dat iedereen zijn eigen associaties kan hebben bij uitspraken over het verleden en dat iedereen daarmee zijn eigen historische waarheid schept, zou de historicus alleen *labels* op de werkelijkheid kunnen plakken die voor iedereen weer iets anders betekenen. Daarom zou geschiedschrijving hoogstens een *metaforische* waarde kunnen vertegenwoordigen, een tot eigen vrijelijke interpretatie beschikbare uiting met de geschiedenis als onderwerp. Ook hier blijken postmodernisten echter een *an sich* vruchtbare idee te ver door te voeren. Om die vergaloppering zo duidelijk mogelijk te kunnen laten zien, is het nuttig allereerst te bekijken hoe die wisselwerking tussen auteur, tekst en lezer – tussen bedoeling, uiting en associatie – in de ‘normale’ wereld eigenlijk in elkaar zit, voordat we daaruit weer conclusies voor de geschiedschrijving kunnen trekken.

In de normale intermenselijke communicatie heeft iedereen inderdaad zo zijn eigen associaties bij uitspraken, en die associaties zijn in principe oneindig variabel. Een spreker of schrijver heeft zodoende geen controle over wat een uitspraak teweeg brengt, wat voor betekenis deze voor de toehoorder heeft. De zingeving van talige uitspraken wordt zodoende verschoven van de intenties van de spreker naar de interpretatie van de toehoorder. Op zichzelf is dat een even ware als vruchtbare gedachte. Wanneer iemand mij het woord ‘bed’ noemt roept dat zeer persoonlijke associaties op. Ik kan denken aan bedden in het algemeen (althans mijn idee daarvan), aan mijn bed thuis, aan het bed dat ik in mijn ouderlijk huis besliep, of aan welk ander mij bekend bed dan ook. In dat geval

zal ik altijd een andere, want strikt persoonlijke, associatie hebben bij het woord dan iemand anders. Waar ik precies aan denk is iets dat de spreker onmogelijk kan bevroeden.

En daar houdt het nog niet op. Niet alleen wordt er dat enkelvoudige begrip uit mijn geheugen opgeroepen, het woord 'bed' roept een heel scala aan nevenassociaties op. Via de gedachte aan mijn bed thuis denk ik misschien wel aan mijn behoefte aan slaap op dat moment, zo weer aan de mogelijkheid om die avond al dan niet vroeg naar bed te gaan, zo weer aan een eventuele eet-afspraken of aan een mooie film die helaas vrij laat op tv wordt uitgezonden waardoor ik misschien wel niet vroeg naar bed zal willen, enzovoort. Denk ik aan het bed in mijn ouderlijk huis, dan leidt die gedachte me misschien wel naar vroeger, naar de tijd dat ik in de zomer al in bed lag terwijl het buiten nog licht was. Dan kon ik de oudere kinderen nog buiten horen spelen en speelde ik in gedachten met ze mee, totdat hun geluiden overvloedden in mijn dromen en ik voor die nacht definitief in slaap gevallen was. Dan denk ik aan die zomers dat de deur naar de achtertuin ook 's avonds geopend was, waardoor allerlei gezellige en minder gezellige tafereeltjes uit de tuin van de burens onze avondmaaltijd onbedoeld bereikten. Dan zie ik mijn vader in een van mijn eerste echt duidelijke herinneringen staan tiere voor de zwart-wit televisie: het was de zomer van 1978, en nota bene van die 'gore fascist' verloor het ongenaakbare Oranje de finale van het WK voetbal...

Zo'n gedachtenvlucht kan je dus heel ver voeren van wat de spreker eigenlijk heeft bedoeld, toen hij 'bed' zei. De ene associatie onlokt een andere, die op zijn beurt weer een andere oproept in een geheugenspel dat oneindig variabel is, maar dat tegelijk zo duidelijk door het eigen verleden en door persoonlijke preoccupaties van het heden wordt bepaald. Dat geheugenspel kan het beste worden geïnterpreteerd als een wisselwerking tussen wat ik wil noemen *associatieve geheugenclusters*. Een woord roept een aantal associaties en daarmee herinneringen en gedachten op. Het geheel van dat totale aantal vormt een soort cluster, van waaruit we weer nieuwe associaties maken. Afhankelijk van onze persoonlijkheid en van wat ons op dat moment bezighoudt worden via één of meerdere herinneringen weer andere associaties opgeroepen, zodat een nieuw cluster

ontstaat. Mits ongemoeid gelaten kan dit proces zich tot in het oneidige voortzetten. Er blijven zich andere geheugenclusters vormen, die via associaties tot weer nieuwe leiden.

3.6. Gedichten, verhalen en betogen: een fundamenteel verschil

Het proces dat ik hierboven heb beschreven doet zich in deze vorm echter alleen voor in het geval van dit soort *losse* taaluitingen, dat wil zeggen bij de overdracht van min of meer losstaande woorden. De toehoorder krijgt in dit geval alle mogelijkheden om vrij te associëren. Dit soort uitingen kun je vergelijken met *poëzie*, in die zin dat daarbij door de dichter ook doelbewust op het associatief vermogen van de lezer wordt ingespeeld. Door het gebruik van ritme en klanken, door het spelen met betekenissen en het suggereren van een verband, van raakvlakken tussen woorden, en tegelijkertijd door bewust ‘gaten’ in de tekst te laten, wordt de lezer uitgedaagd om zelf via het maken van associaties en het daarmee opvullen van de leemtes in de tekst *betekenis* aan het gedicht te geven.

Anders wordt het wanneer we het hebben over complexere, *duidelijk aan elkaar gekoppelde* taaluitingen, zoals verhalen enerzijds en betogen anderzijds. Een *verhaal* sleept de toehoorder mee in een opeenvolging van (fictieve) gebeurtenissen, daarbij gebruik makend van uitbeelding. Ook hier wordt een beroep gedaan op de fantasie van de lezer, het middel waarmee de tekst wordt omgezet in beelden. Het grote verschil met poëzie is echter dat het verband tussen de beschreven gebeurtenissen in een verhaal wèl gegeven is. Sterker nog, dat verband is juist hetgeen een verhaal tot een verhaal maakt: een begin- en eindpunt, een vertelstructuur en een voor de lezer min of meer begrijpelijke opeenvolging van gebeurtenissen. De lezer wordt door de schrijver meegevoerd in het verhaal zoals hij dat ook bedoeld heeft, zoals hij dat heeft willen vertellen. Er is dus minder associatieve bewegingsruimte voor de lezer dan bij poëzie het geval is.

Nog kleiner wordt die ruimte wanneer het een *betoog* betreft. Net als bij een verhaal is er sprake van een structuur en wordt de lezer door de auteur geleid. Verschil is echter dat het bij een betoog niet om verhaallijn, maar om *argumentatie* gaat. De auteur plaatst zich bewust buiten de stof, en wil er vanuit die positie iets over beweren. Hoe overtuigender de betoogtrant die wordt gevoerd, hoe geloofwaardiger het betoog als geheel is. De

waardering van die betoogtrant geschiedt, anders dan bij poëzie of proza, op *argumentatieve* gronden: de argumenten moeten op de onderliggende materie gebaseerd en daarmee in overeenstemming zijn (validiteit) en vooral ook onderlinge samenhang vertonen (een sluitende redenering vormen). Voldoet een betoog niet aan deze criteria - zijn de argumenten niet-valide of is er sprake van drogredenering – dan kan het worden verworpen. Dit nu is het grote verschil met een gedicht of een verhaal: die kunnen immers wel verworpen worden op grond van smaak of omdat niet wordt voldaan aan literaire regels, maar nooit vanwege een foutieve argumentatie. Je kan poëzie of proza mooi of lelijk vinden, in letterlijke zin kun je het er niet mee *oneens* zijn.

Ook een betoog kun je natuurlijk mooi of lelijk vinden, zeker gezien het feit dat ook daarbinnen narratieve elementen een rol spelen. Die rol is echter een zijdelingse, want vooral illustratief van aard. We vinden die elementen vooral terug in de voorbeelden die het betoog ondersteunen. Zodra de argumentatie zijn weg vervolgt gelden weer de regels van het betoog, die nu eenmaal anders zijn dan die van een gedicht of verhaal. Narratieve elementen zijn wel de steunpilaren van de *retorische kwaliteiten* van een tekst, waarmee de lezer als het ware wordt meegezogen in het betoog. Strikt genomen voegt retoriek echter niets toe aan de waarde van de gehanteerde argumenten, verandert niets aan de werkelijke overtuigingskracht van het stuk. Een betoog heeft een andere functie dan gedichten of verhalen, en daarmee ook een andere invloed op de lezer. In plaats van associatief vermogen en verbeeldingskracht wordt veel meer een beroep gedaan op het vermogen logische redenering te volgen en de abstractie van concrete voorbeelden tot een vertoog te kunnen doorzien.

Er is dus sprake van een fundamenteel andere rolverdeling tussen auteur en lezer zodra men het over een ander soort tekst heeft. De *bedoelingen* van de auteur en de *interpretatie* van de lezer staan in respectievelijk gedichten, verhalen en betogen in een zeer andere, zelfs diametraal tegenovergestelde verhouding tot elkaar. De dichter laat niet alles van zijn bedoelingen zien, is wat dat betreft in de tekst vaak onzichtbaar, terwijl de lezer daarbij een grote mate van vrijheid geniet om er zijn eigen interpretatie op los te laten. De schrijver van een betoog, daarentegen, laat zijn bedoelingen nu juist zo

duidelijk mogelijk zien, probeert zijn publiek van zijn mening te overtuigen, zodat de lezer weinig aan de verbeelding wordt overgelaten, die heeft hier weinig mogelijkheden tot vrijelijke interpretatie. Het verhaal bekleedt hierin een middenpositie: de auteur laat zijn bedoelingen zien, dat wil zeggen hij neemt de lezer mee in een avontuur, een romance, een tragedie, maar rekent daarbij ook op het inlevingsvermogen (dus interpretatie) van die lezer.

Hieruit kunnen we opmaken dat de associatieve bewegingsruimte van de lezer sterk afhankelijk is van de manier waarop de auteur zijn bedoelingen (al dan niet) wil uiten. Hoe *expliciet* de auteur die bedoelingen vormgeeft, hoe minder ruimte er in de betekenis van die tekst is voor het associatief vermogen van de lezer. Omgekeerd geldt hetzelfde: wanneer een schrijver slechts *impliciet* aangeeft wat hij bedoelt (bijvoorbeeld slechts 'het sublieme' wil benoemen), staat het de lezer vrij aan die tekst met zijn eigen associaties betekenis te geven. Wanneer postmodernisten dus beweren dat een tekst slechts een metafoor voor de werkelijkheid kan zijn, een beeldspraak waarbij wordt geleund op het associatieve vermogen van de lezer, dan is dat een stelling die maar zeer ten dele opgaat.

3.7. Metafoor en vergelijking: een spraakverwarring

Juist de mogelijkheid tot *expliciete* referentie maakt de beschouwing van taal als metafoor voor de werkelijkheid minder geloofwaardig. Een metafoor is namelijk altijd een *impliciete* verwijzing naar de werkelijkheid. 'Bill Gates heeft een dijk van een salaris', 'The Chemical Brothers draaiden een dijk van een set' en 'Ien Dales was een dijk van een vrouw' zijn alle drie metaforen: opmerkingen die (vermeende) kenmerken van het ene op het andere object projecteren. Er wordt gesuggereerd dat bepaalde eigenschappen van opgeworpen waterkeringen van toepassing zijn op mensen die (naar alle waarschijnlijkheid) zelf met die dijken niets te maken hebben of hadden. Wie de metafoor goed begrijpt weet dat het hier respectievelijk gaat om de *hoogte* van een salaris, de *perfectie* van een muzikale aaneenrijging en de *onverzettelijkheid* van een persoon. Nu is een goede dijk inderdaad tegelijk hoog genoeg (hoger dan het hoogste water), perfect (want waterdicht) en onverzettelijk (betrouwbaar voor de bewoners

erachter), maar dat wil nog niet zeggen dat dat *geheel* op het object van toepassing wordt verklaard. Niemand zal beweren dat Bill Gates zichzelf in waterkeringen uitkeert, dat The Chemical Brothers bij concerten altijd een hoge bak zand en grind op de dansvloer plaatsen of dat Ien Dales daadwerkelijk een ‘dijk’ was. Het gebruik van metaforen veronderstelt een associatief en betekenisgevend vermogen bij de lezer, dat de toepasselijke, gedeeltelijke essentie uit een object haalt en die tegelijk op een ander object projecteert. *Zonder* daarbij te vermelden welke die essentie in dat geval is.

Geeft de auteur wél aan waar die essentie ligt en hoe deze op het uiteindelijke object toepasbaar is, dan hebben we het niet over een metafoor maar over een *vergelijking*³⁴. En een vergelijking geeft fundamenteel minder ruimte aan de lezer tot eigen interpretatie. Dan hebben we het over uitspraken als ‘Het salaris van Bill Gates kan een dijk van een inkomen genoemd worden, omdat het zo hoog is in vergelijking tot wat zijn werknemers verdienen’, ‘The Chemical Brothers draaiden die avond zo goed, zo strak en zo opzwevend: het was een dijk van een set’ en ‘Ien Dales hield zo goed aan haar principes vast, was ook naar de pers toe zo onverzettelijk, dat zij echt een dijk van een vrouw genoemd mag worden’. En dat zijn expliciete *vergelijkingen*: dat zijn uitspraken waarbij de eigenschappen die van het ene op het andere object worden geprojecteerd hardop genoemd worden, dus uitspraken waarbij het initiatief tot betekenisgeving niet (zoals bij een metafoor wel het geval is) bij de lezer of toehoorder wordt gelegd.

3.8. *Geschiedschrijving als metafoor?*

Ook met betrekking tot de geschiedschrijving lijkt het ‘vrij-associatieve’ argument in eerste instantie sterk: wanneer ik ‘de jaren ‘70’ tegen iemand zeg, kan diegene daar vrijelijk mee associëren en er allerlei persoonlijke herinneringen bij oproepen. Met deze taaluiting heb ik dan ook niet erg veel invloed op de interpretatie daarvan door de toehoorder, aangezien die persoonlijk en dus oneindig variabel is. Voeg hierbij nog een aantal andere, losstaande uitspraken, en de betekenis die deze reeks uiteindelijk door de interpretatie van de toehoorder krijgt wordt een voor de buitenstaander onontwarbaar

kluwen van associaties en gedachten. En dat geldt voor allerlei begrippen die in de geschiedschrijving een rol spelen. Wie zal immers precies kunnen bepalen wat een auteur bedoelt wanneer hij het over ‘de Franse Revolutie’ heeft? Wie kan ooit een sluitende, eenduidige betekenis geven van het begrip ‘de Tweede Wereldoorlog’? Wie kan voor mij bepalen wat ik denk als ik ‘de jaren’70’ hoor?

Als iemand een niet-historische term als ‘stoel’ bezigt, kan ik me daar allerlei verschillende dingen bij voorstellen. Wanneer diegene echter ‘die stoel daar is van hout’ zegt, dan ligt daar voor mij als toehoorder al vrijwel geen vrijheid van interpretatie meer in besloten: het kan geen twijfel leiden welke stoel wordt bedoeld en wat over die stoel wordt beweerd. En zo werkt het evenzeer met een historisch verhaal of betoog. Niet dat het verleden er op dezelfde wijze als een stoel in een ruimte daadwerkelijk is – de geschiedenis kan nu eenmaal niet in volledigheid in het heden aanwezig zijn, is verdwenen en verleden tijd – maar hij is wel degelijk aanwezig als entiteit waaraan via bronverwijzing gerefereerd kan worden³⁵. En die referentie verloopt in een geschiedverhaal of een historisch betoog niet via het uiten van losse termen, via een soort abstracte poëzie, maar door middel van een *aaneengesmeed geheel* van naar het verleden verwijzende elementen. En die referentiepunten hangen niet als los zand aan elkaar, maar werken op elkaar in en vormen zo ook een gezamenlijke, *expliciete* verwijzing. Want wie de Franse Revolutie, de Tweede Wereldoorlog of de jaren’70 bestudeert en dat in een wetenschappelijk verhaal of betoog vevat, doet dat door middel van het steeds verder beperken van de individuele associaties die de lezer bij het onderwerp kan hebben. Met iedere verwijzing naar het verleden wordt dat onderhavige verleden verder ingekapseld, al naar gelang de visie van de schrijver en het onderwerp waar hij zich mee bezig houdt. Net als opmerkingen over ‘die stoel daar’ maken geschiedkundige werken expliciet

³⁴ De Encyclopaedia Britannica spreekt van ‘similes’ in tegenstelling tot ‘metaphors’: “Thus it is a metaphor to speak of a ship ploughing through the waves, but a simile when it takes the form of ‘the ship, like a plough, moves’.”

³⁵ Wie immers zal ontkennen dat het verleden heeft plaatsgevonden, wie zal beweren dat wij geen voorgeschiedenis hebben, dat er behalve heden en toekomst slechts hersenspinsels van een fictief niets zijn? De geschiedenis heeft bestaan, is in dat opzicht ook in het heden een bestaande entiteit, en de notie dat het residu daarvan slechts op subjectieve, want schriftelijke basis zou bestaan doet daaraan niets af.

duidelijk wat het onderwerp is, welke kenmerken van het onderwerp essentieel zijn en hoe vervolgens het historische object te verklaren of te begrijpen is.

De verhouding tussen geschiedschrijving en werkelijkheid heeft, als zij al met zo'n taalvorm vergeleken moet worden, toch meer weg van een vergelijking dan van een metafoor. De manier waarop historici (bijvoorbeeld via bronnen) aan het verleden refereren is zo eenduidig en volledig mogelijk, terwijl de kunst van de metafoor er nu juist in schuilt op impliciete en onvolledige wijze (en in samenspel met de toehoorder) de werkelijkheid te beschrijven. Vanwege dat fundamentele verschil is de postmoderne visie op geschiedschrijving niet houdbaar, want niet in overeenstemming met de historische praktijk. Historici schrijven immers geen gedichten (althans, niet in de hoedanigheid van geschiedkundige), maar *verhalen* en *betogen*. De geschiedschrijving refereert expliciet aan de werkelijkheid van het verleden, en biedt alleen al door haar verschijningsvorm niet die associatieve vrijheid aan de lezer, die het wezenlijke hoofdbestanddeel vormt van de metafoor.

Met de conclusie dat geschiedschrijving, in weerwil van de postmoderne theorie, niet als metafoor voor de historische werkelijkheid hoeft worden opgevat, wordt de weg (weer) vrijgemaakt voor een onderzoek van het verleden die de maatschappelijke vraag daarnaar op een duidelijke en doordringbare manier kan beantwoorden. Het spannende, maar ook mistige spel tussen auteur en lezer, zo kenmerkend voor de metafoor, hoeft in de geschiedschrijving niet gespeeld te worden; de maatschappij wil gewoon antwoord. Dat de geschiedschrijving en de maatschappij desondanks veel beter naar elkaar zouden moeten luisteren is een ander probleem. De oplossing daarvoor ligt dan ook op een heel ander vlak, zoals we dadelijk zullen zien.

3.9. De pluraliteit van de waarheid

Een sterker punt van het postmodernisme is de notie dat iedere historische gebeurtenis in oneindig veel verschillende kaders geplaatst kan worden. Of het nu gaat om een klein, enkel evenement of een groter, samengesteld geheel van gebeurtenissen, het aantal verschillende historische interpretaties daarvan is principieel onbegrensd. De moord op

de aartshertog Franz Ferdinand in 1914, bijvoorbeeld, die wel als beginpunt van de Eerste Wereldoorlog wordt gezien kan zo al op vijf verschillende manieren worden beschouwd: als gruwelijke moord op de Oostenrijkse troonpretendent, als de beroemdste politieke moordaanslag in Sarajevo, als verzetsdaad tegen de Oostenrijkse overheersing van de Slavische volkeren (de dader was een Servisch nationalist), als daad van agressie tegen de Duits-Oostenrijkse politieke coalitie of als één van de vele politieke moorden in het Europa van rond de vorige eeuwwisseling. En met deze variatie aan interpretaties is nog niet eens een tipje van de sluier opgelicht, heb ik nog geen fractie van alle mogelijkheden laten zien. Want op basis van visie, methode, vraagstelling en taalgebruik, kortom op basis van zijn invalshoek, heeft iedere historicus weer een andere interpretatie van wat in eerste instantie dezelfde gebeurtenis lijkt te zijn: *'ik kan hetzelfde gebeuren moord, vernietiging, executie, vergelding, tragedie, liquidatie of zuiveringsactie noemen, en elke keuze verraadt meteen een andere visie en een ander oordeel op grond van een andere context en andere verklaringen als achtergrond.'*³⁶

Wat het bestaan van al die verschillende interpretaties zo problematisch maakt is dat er niet één uiteindelijk juiste Waarheid is te vinden, één alles verklarende visie waarin plotseling alles duidelijk wordt, waarin alles ineens bedekt blijkt onder de heilige glans van het eeuwige gelijk. En het lijkt wel alsof het postmoderne gedachtengoed uit frustratie daarover is ontstaan, uit onvrede met de onmogelijkheid tot het verkrijgen van absolute, eeuwige waarheid. Zeker in de traditionele geschiedschrijving is dit echter al lang onderkend en geaccepteerd, zodat het postmodernisme weleens lijkt te strijden tegen iets (de absolute waarheidsclaim) dat helemaal niet bestaat.

Als het namelijk zo zou zijn dat de uitkomsten van die verschillende visies in een absolute *waardenhiërarchie* zouden staan, als de ene waarheidsclaim het uiteindelijk *definitief* van de andere zou kunnen winnen, dan zou dat veronderstellen dat de geschiedenis zélf het eindoordeel over de historische waarheid heeft. Het zou in dat geval slechts wachten zijn op de ultieme archivarische vondst, op dat ene document dat alle

³⁶ Dunk, H.W. von der, *Elke tijd is overgangstijd. Opstellen over onze omgang met de geschiedenis* (1996), p.63,64

andere bronnen doet verbleken of juist versterken, op het eindoordeel dat de geschiedenis lange tijd, maar niet voor eeuwig, voor ons verborgen heeft weten te houden. We zouden moeten wachten totdat alle relevante bronnen ontsloten zijn, totdat we eindelijk een compleet residu van het desbetreffende verleden hebben, totdat het historische ‘verhaal rond is’, om een definitief oordeel over die geschiedenis te kunnen vellen.

Maar dat is niet het geval in de geschiedschrijving, en dat is het niet om drie redenen. Ten eerste is er de *onvolkomenheid* van de bronnen. Zoals eerder betoogd kan de geschiedenis niet in volledigheid via bronnen worden overgedragen aan het nageslacht. Er blijven hiaten bestaan in de overdracht van de geschiedenis zoals die toen is geweest, omdat er slechts overblijfselen van zijn³⁷. Ten tweede blijft er hier sprake van *menselijk* gedrag, dat zich nu eenmaal niet altijd plooit naar de wetten en regels van de natuur of van de logica. Ten derde kunnen we een visie op de geschiedenis nooit daadwerkelijk *toetsen* aan die historische werkelijkheid, zoals dat in de natuurwetenschappen wel het geval is. Onze wereld is immers vergaan, in tegenstelling tot de fysische waaraan natuurkundigen kunnen refereren. Zij kunnen hun wereld zien liggen, er experimenten op loslaten en er over filosoferen, wetend dat zij morgen nog min of meer dezelfde zal zijn als die wereld die zij ook ‘s avonds laat nog kunnen achterlaten. Wij begeven ons op een veel sneller glijdend vlak, op de menselijke inbreng binnen die kosmische gegevenheid. Wij begeven ons, om kort te gaan, op het vlak van het menselijk verleden, van hetgeen ons allemaal aangaat maar gelijk ook is geweest. Het voorgoed vergane verleden, dat niet toetsbaar is in de natuurwetenschappelijke zin, maar dat ons leven wel voor een groot deel bepaalt.

En juist vanwege die drie factoren – de onvolkomenheid van het historisch residu, het menselijk handelen als object en de ontoetsbaarheid van de geschiedenis – is en blijft de geschiedschrijving, zoals dat zo vaak wordt gezegd ‘een discussie zonder eind’. Het is niet goed mogelijk vast te stellen welke historische uitkomsten absoluut ‘waar’ of ‘niet waar’ zijn, vanwege de onmogelijkheid die uitkomsten definitief te verifiëren in het immers al verdwenen verleden. De geschiedenis spreekt niet voor zichzelf, zodat historici zich voor de taak gesteld zien zowel het historische *object* als het *kader* waarbinnen dat

³⁷ Zie ook de argumentatie in Hoofdstuk I.

weer bestudeerd dient te worden zélf aan te brengen. Met andere woorden, visie en methode worden van buitenaf, vanuit het heden op de geschiedenis toegepast. In feite opereert de historicus fundamenteel vanuit het nu en projecteert hij zijn ideeën op het verleden: ‘in feite hangt iedere historicus het verleden op aan de glijdende kapstok van het heden.’³⁸

Daarom is het problematisch om verschillende uitkomsten van historisch onderzoek met elkaar te vergelijken en daar een hiërarchie in aan te brengen. Die uitkomsten refereren weliswaar aan de geschiedenis, maar zijn tegelijk herleidbaar tot de theorie en de methode waarin het uiteindelijke resultaat geboren is. En in het conflict tussen verschillende visies is het moeilijk, zo niet onmogelijk, om scheidsrechterlijke besluiten te nemen. Wat ons rest is dan in het uiterste geval een soort loopgravenoorlog tussen visies op de geschiedenis, waarin soms wel wat meters winst te boeken zijn, maar waarbij geen van de strijdende partijen ooit de eindoverwinning kan behalen.

Een goed voorbeeld van zo’n oorlog tussen wetenschappelijke visies is de Duitse *Historikerstreit*, die de historici aldaar decennialang in twee kampen heeft verdeeld. Inzet was de interpretatie van de Holocaust: kon deze worden vergeleken met andere massamoorden, kon de Holocaust met andere woorden als een van de *meerdere gevallen* van massamoord worden gezien, of moest deze in al zijn uniciteit worden bekeken, als de *specifiek Duitse* massamoord op joden, communisten, zigeuners en homoseksuelen?³⁹ Het voert in dit kader te ver alle wederzijdse argumenten op te voeren en uit te pluizen, feit is dat beide strijdende partijen werkelijk alles uit de kast haalden om het gelijk te halen. En daarbij werd het centrale vraagstuk verlegd naar vele aanpalende onderwerpen, naar vooronderstellingen op andere terreinen die op de interpretatie van de Holocaust een beslissende invloed bleken te hebben, en waarin de partijen al even lijnrecht tegenover elkaar bleken te staan. Het bleek een onmogelijke strijd, waarbij de twee kampen zich steeds verder in hun eigen argumentatie terugtrokken en waarbij geen van beide zich heeft mogen verheugen in een realistische hoop op uiteindelijke overwinning.

³⁸ Dunk, H.W. von der, interview in: *NRC Handelsblad*, 28 april 2001.

Geschiedschrijving kan dus niet los worden gezien van de verschillende visies en vooronderstellingen van historici en de daaruit voortkomende methoden volgens welke het verleden wordt benaderd. Toch is het ook weer niet zo dat de geschiedenis een aaneenschakeling van onoplosbare mysteries is, dat zij als geheel dus een machteloze vrijplaats vormt voor willekeurig toe te passen theorieën, dat het heden het in de geschiedschrijving uiteindelijk geheel en alleen voor het zeggen heeft. Want er zijn toch wel degelijk historische *feiten*, die ook zonder de inbreng van geschiedkundigen en zonder dat daar visies op losgelaten zijn een belangrijke invloed op het menselijk bestaan hebben (gehad). Wie die feiten vervolgens wil bestuderen, in een breder kader wil plaatsen, er oorzaken en gevolgen van wil aangeven, en dit ook nog eens op een wetenschappelijk verantwoorde manier wil doen, ontkomt mijns inziens niet aan een verwijzing naar die feiten, hoe onvolkomen die op haar beurt ook moge zijn. En dat is nu juist waar in het postmodernisme niet tot nauwelijks aandacht voor bestaat.

3.10. Feiten en bronnen: de blinde vlek van het postmodernisme

Wie de postmoderne geschiedtheorie doorwandelt komt vrijwel nergens ideeën tegen over het gebruik van bronnen en de verwijzing daarnaar via het notenapparaat. Behalve de conclusie dat historici het ‘verhaal’ weer als leidraad zouden moeten nemen (zie bijvoorbeeld Hayden White en Ankersmit), historici teksten zouden moeten ‘deconstrueren’ (zie Derrida), blijven de *praktische consequenties* voor de geschiedschrijving een beetje in de lucht hangen. Het is niet geheel duidelijk waarop precies die verhalenvertellers en deconstructivisten hun werk zouden moeten baseren, behalve dan op de theorie.

Als je toch een verhaal wilt vertellen over het verleden is dat niet alleen een kwestie van visie en methode, je zult de geschiedenis *zelf* er ook in moeten betrekken. En dat houdt een oriëntatie op het historisch residu in, op de beschikbare bronnen, omdat de vergane tijd er als zodanig niet meer is. Het mag zo zijn dat de hermeneutiek een onvolkomen

³⁹ Zie: Lorenz, Ch.F.G., ‘De ‘Sonderweg’ in de Duitse historiografie na 1945. Posities, problemen en discussies’ in: Beliën, *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (1992), p.169-173.

(want nooit absolute zekerheid verschaffende) en niet totaal objectieve (want op taaluitingen gebaseerde) methode is, het is wel de methode waar we het mee moeten doen. En misschien moeten wij ook wel, om eens een oud-Hollandse uitdrukking te gebruiken, ‘roeien met de riemen die we hebben.’ In de natuurwetenschappen, zo vaak het onbereikbare idool van geschiedtheoretici als het om objectiviteit gaat, zullen ze daar over mee weten te praten. Zij hebben te maken met ontoereikende meetapparatuur, onwelwillende objecten en ontploffende raketten, en ook zij hebben te maken met een principieel onbereikbaar waarheidsideaal. Want wie kan zeggen wanneer de queeste naar natuurwetenschappelijke waarheid voltooid is? Wie zal zeggen dat er nooit meer iets anders aan onze fysieke omgeving te ontdekken valt? Wie denkt serieus dat er een moment zal komen waarop wij echt het volledige heelal zullen hebben ontdekt?

Praktisch gezien heeft de geschiedschrijving een duidelijk minder moeizame taak dan die de natuurwetenschappen zich gesteld hebben, en dat heeft zo zijn voordelen. Wij hoeven in principe niet buiten onze planeet te treden, hoeven geen levensgevaarlijke experimenten in laboratoria uit te voeren of nachtenlang te wachten tot de kiekendief eindelijk weer eens besluit uit eten te gaan. Wij kunnen ons werk in meestal atoombombestendige archieven of voor de warme haard van de studeerkamer uitvoeren en beschikken ook nog eens over een ons vaak behulpzaam studie-object.

3.11. De sprekende geschiedenis: feiten en ontkenning

De geschiedenis is namelijk geen doofstomme en ontoerekeningsvatbare patiënt, is geen onmachtig subject dat zich zomaar naar de grillen van ons ideëenrijk voegt en vormt, is geen laffe slaaf die zich door iedere willekeurige opvatting laat manipuleren. De geschiedenis herbergt een heel rijk aan feiten en gebeurtenissen die zich nu eenmaal niet laten weerspreken. Dat Pim Fortuyn op 6 mei 2002 is doodgeschoten op het ‘Media Park’ in Hilversum kan niet ontkend worden. Dat twee vliegtuigen de ‘Twin Towers’ op 11 september 2001 zijn ingevlogen en deze daarmee hebben doen instorten is een feit. En dat Elvis Presley, voor velen de ‘King of rock’n roll’, is overleden op 16 augustus 1977 kan geen redelijk mens weerspreken.

En in een bepaald opzicht kun je die gebeurtenissen wel een variabele *lading* geven door verschillende termen te gebruiken, aan het historische feit verandert dat strikt genomen niets. Of je de moord op Fortuyn bijvoorbeeld in een milieu-activistisch, criminologisch of in een politiek-historisch kader plaatst doet niets af aan wat er zich die dag in Hilversum heeft afgespeeld. Het kale feit is dat er een man is gedood door de kogels uit een pistool, en dat zal niemand kunnen ontkennen. Er is ruim voldoende bewijsmateriaal voorhanden om deze *fysieke* omstandigheden van de dood van Fortuyn onomstotelijk vast te leggen. Een eventuele ontkenning hiervan valt dan ook niet feitelijk te onderbouwen, en is daarom bijzonder kwetsbaar voor wel-onderbouwde argumentatie. Met de feiten geconfronteerd zal zij misschien niet gelijk als sneeuw voor de zon verdwijnen, maar toch in elk geval alle geloofwaardigheid verloren hebben. De ontkenners van de dood van Elvis bijvoorbeeld, die een even langdurig als hardnekkig bestaan leiden in de Verenigde Staten zijn misschien groepsgewijs interessant als curieus verschijnsel, maar de strekking van hun betoog is dat welbeschouwd toch niet⁴⁰. Je hoeft maar te wijzen op de overlijdensakte, op getuigenissen van de betrokkenen of, in het uiterste geval, op de fysieke overblijfselen van de ‘King’ om de ontkenning van zijn dood te ontcrachten. En zo heeft de geschiedenis, via de *onomkeerbaarheid* van historische feiten, wel degelijk een beslissende invloed op de wetenschappelijke vervatting daarvan in verhalen en betogen.

Bovendien is de historische praktijk, zeker in de hermeneutische traditie, een heel andere dan het eenzijdig toepassen van de eigen ideeën op de geschiedenis. Er is sprake van een *wisselwerking* tussen historicus en bronnen, een logica van ‘vraag en antwoord’⁴¹. De geschiedschrijver vertrekt weliswaar met een vooraf bepaalde idee, een vraagstelling en een bepaalde verwachting naar het archief, maar als daar aangekomen blijkt dat de bronnen zijn vooronderstellingen overtreffen, nuanceren of tegenspreken zal hij die bij moeten stellen. In dat geval zal hij zijn visie, vraagstelling en verwachting aanpassen aan de uitkomsten van het bronnenonderzoek, om daarna met die herziene blik dat onderzoek voort te zetten.

⁴⁰ Hetzelfde geldt, *mutatis mutandis*, voor ontkenners van de Holocaust.

En ook in de sociaal-wetenschappelijke traditie, waar men nu niet echt de gewoonte heeft de wereld ‘voor zichzelf’ te laten spreken, heeft de werkelijkheid toch wel invloed op de praktijk van de geschiedbeoefenaars. In dat geval is het niet zo zeer de geschiedenis zelf, alswel het *heden* dat de historicus tot herziening dwingt. Want zoals we eerder hebben gezien⁴², wanneer de werkelijkheid de sociaal-wetenschappelijke theorie heeft ingehaald moet deze zich aanpassen om niet voorgoed ten onder te gaan.

3.12. De postmoderne uitdaging: een voorlopige conclusie

Aan het einde gekomen van deze analyse van het postmoderne ideëngoed dringen zich een aantal conclusies op. Het vormt een krachtige bijstelling van al te absolute waarheidsaanspraken door de gangbare tradities in de geschiedschrijving. De grenzen van die terechtwijzing worden echter teruggedrongen door de constatering dat postmodernisten als het ware doorschieten in de eigen redenering. De Grote Verhalen worden weliswaar aan de kant gezet, maar in plaats daarvan verschijnt hier een nieuwe, almachtige *taalstructuur*. En zoals we hebben gezien is die idee evenmin onkwetsbaar als de oude ideologieën waartegen het postmodernisme juist in verzet kwam, want er is onmiskenbaar een fundamentele *menselijke invloed* op de taal. Bovendien is de *metaforische visie* op de relatie tussen taal en werkelijkheid niet vol te houden, omdat zij niet in overeenstemming is met de manier waarop mensen zich in de praktijk van hun taal bedienen (behalve in gedichten). De grond onder het postmoderne gedachtengoed lijkt hiermee wel erg week te zijn geworden.

Ook wat betreft de geschiedschrijving lijkt het postmodernisme uiteindelijk geen theorie te bieden die in overeenstemming blijkt met de historische praktijk: de historicus kan niet zomaar zijn eigen ideeën op de geschiedenis plakken, niet alle historische betekenis is afhankelijk van *hedendaagse interpretatie*. Alleen al vanwege het feit dat onomkeerbare gebeurtenissen (de New Yorkse gebeurtenissen van 11 september 2001, de dood van Elvis en Fortuyn) simpelweg niet ontkend kunnen worden, wordt de vrijheid van

⁴¹ De logica van vraag en antwoord (‘question and answer’) in de geschiedenis is een idee van Collingwood. Zie: Collingwood, R.G., *An autobiography* (1939, heruitgave 1989)

interpretatie fundamenteel beknot. Geschiedschrijving staat dus niet zo vrij ten opzichte van het verleden als door postmodernisten wel wordt gesuggereerd. Bovendien is de *subjectiviteit* van de geschiedkunde niet uniek voor die wetenschap, zoals we hebben gezien kampen de andere wetenschappen met soortgelijke problemen. Dat geschiedschrijving extra vatbaar is voor deze kritiek – vanwege de afhankelijkheid van talige bronnen en het ontbreken van een anderszins aanwezig verleden – doet aan die notie niets af. Dat de historische wetenschap geen *absolute waarheid* kan garanderen is een feit, maar dat hoeft om voornoemde redenen niet in te houden dat zij waardeloos geworden is.

Toch bevat het postmodernisme ook een aantal *vruchtbare uitgangspunten* voor de geschiedschrijving: het waardepluralisme, de terugkeer van het verhaal en de teruggave van de geschiedenis aan de mensen zelf. De pluraliteit van de waarheid is in onze multiculturele maatschappij (en was het daarvoor tijdens de verzuiling overigens ook al) een feit, en het is niet meer dan logisch dat ook de menswetenschappen, waaronder geschiedenis, de consequenties daaruit trekken.

De terugkeer van het verhaal in de geschiedenis kan in elk geval een herwaardering van ons vakgebied door het publiek tot gevolg hebben. Niet alleen zou het schrijven van de potentiële lezer meer aansprekende verhalen historici op hun beurt meer plezier in het werk geven (het is toch leuker voor een algemeen publiek te schrijven dan slechts voor een handjevol vakgenoten?), men hoeft ook maar naar de populariteit van de romans van Hella S. Haasse en Geert Mak te kijken (weliswaar geen geschiedschrijving, maar toch *historische* romans) om te zien dat er voor historische verhalen ruim voldoende interesse bestaat bij een breed publiek.

Wat betreft de derde vruchtbare idee, de teruggave van de geschiedenis aan de mensen, dat lijkt me een niet meer dan logische en terechte gedachte: van wie zou de geschiedenis anders moeten zijn? Maar de postmoderne ideologie lijkt zich wat dit laatste punt aangaat te veel te verliezen in haar eigen ideologie. Wat begonnen moet zijn als een

⁴² Zie ook Hoofdstuk II.

democratisering van de geschiedenis is geëindigd in hyper-relativisme en een tekort aan praktische historiografische methode. We hebben gezien dat het postmoderne gedachtengoed wat de kritiek op de bestaande geschiedschrijving betreft ten dele best hout snijdt, maar dat het het daarvoor geen daadwerkelijk praktisch alternatief weet te bieden. In plaats van het volgen van die ideëenstroom kan men dus beter de bestaande tradities uit hun overgespecialiseerde vakgroepen en studeerkamers lokken om de maatschappelijke plicht – ja, is dat niet een plicht? – te vervullen.

Hoofdstuk IV. Voorbij de verschillende stromingen: het kind en het badwater

4.1. *Kritiek en continuïteit: de waarde van theorieën en methoden*

We hebben in de voorgaande drie hoofdstukken kunnen zien dat het postmodernisme kritische kanttekeningen heeft geplaatst bij de twee tradities die de geschiedschrijving vanaf respectievelijk de 19de en het begin van de 20ste eeuw hebben beheerst: de traditionele en sociaal-wetenschappelijke varianten. Op hun beurt lijken die tradities hierop geen goed antwoord te hebben. Niet dat het hen schort aan praktische methoden en technieken, want die hebben in beide gevallen hun bruikbaarheid en validiteit reeds lang bewezen. Waar het de geschiedkundige tradities aan ontbreekt is eerder een theoretisch ijkpunt, een nieuwe wetenschappelijke visie van waaruit nieuwe, voor de hedendaagse maatschappij *relevante vragen* aan het verleden gesteld kunnen worden. In plaats van het voortgaande proces van verkaveling, van de steeds verder gaande specialisering van de geschiedschrijving in steeds kleiner wordende vak- en werkgroepjes, zou er gekozen moeten worden voor het *open vizier* ten opzichte van de maatschappij, zouden historici in hun onderzoek van het verleden nu eindelijk eens de blik moeten werpen op de behoeften van het heden. Mijns inziens is dat de enig mogelijke oplossing voor de *impasse* waarin zij zich nu bevinden.

De postmoderne geschiedfilosofie lijkt de afstand tussen historiografie en geschiedenis in eerste instantie wèl te kunnen overbruggen. Pleitte zij de afgelopen decennia niet voortdurend voor het dichten van het gat tussen wetenschap en maatschappij? Wilde zij de geschiedenis immers niet ‘teruggeven aan de mensen’? En met de roep om waardepluralisme en de terugkeer van het verhaal lijkt de overstap naar het publiek, naar de niet-historische, ‘normale’ wereld ook gemaakt te worden. Toch kan de postmoderne theorie de leemte tussen historicus en maatschappij niet opvullen, omdat zij uiteindelijk weer te weinig in de geschiedbeoefening zelf is ingebed, omdat het haar ontbreekt aan een visie op de praktische onderbouw – dat vlak waarop het verleden daadwerkelijk wordt achterhaald en beschreven. Waar het de traditionele en de sociaal-wetenschappelijke vormen van geschiedschrijving ontbreekt aan een op de maatschappij

gerichte *theorie*, ontbeert het de postmoderne variant juist aan een methode om de (met de beste bedoelingen opgestelde) theorie in de *praktijk* te brengen.

We bevinden ons dus in een periode van crisis in de geschiedschrijving, in een tijd waarin de wetenschappelijke studie naar het verleden zich van de weeromstuit heeft teruggetrokken in zich steeds verder specialiserende vakgroepen, waarin het relativisme ten aanzien van de wetenschappelijke geschiedenis – tot in de hoogste maatschappelijke regionen toe⁴³ – hoogtij viert. De uitdaging is dus, en die heb ik me met deze scriptie gesteld, om het waardevolle uit de bestaande wetenschappelijke tradities te halen, en om dat geheel vervolgens om te smeden tot een ook tegen de *terechte* delen van de postmoderne kritiek resistente vorm van geschiedschrijving. Dat is geen eenvoudige opgave, zeker niet nu het postmodernisme de zoektocht naar historische waarheid bij wijze van spreken op de tocht heeft gezet. Een ondersteuning voor dit streven komt echter uit de ons omringende maatschappij zelf, die wel degelijk behoefte blijkt te hebben aan het achterhalen van *waarheden*.

4.2. De maatschappelijke vraag naar waarheid

Hoe moeilijk bereikbaar historische waarheid soms ook mag zijn (misschien is zij strikt genomen wel een illusie), het is een feit dat er een dringende maatschappelijke vraag naar bestaat. Niet voor niets worden er met regelmaat commissies ingesteld die in ter discussie staande zaken de waarheid ‘boven tafel’ moeten halen. Vaak gebeurt dat op juridische gronden, zoals in het geval van de Nüremberg-processen, het Lockerbie-proces of het Joegoslavië-tribunaal. Maar zolang er geen daders kunnen worden aangeklaagd, en er dus ook nog geen sprake is van een rechterlijke uitspraak, stelt men doorgaans een *historisch* onderzoek in. Voorbeelden daarvan zijn de verschillende parlementaire enquêtes, zoals die naar de RSV- en IRT-affaires en de Bijlmerramp, maar ook de opdracht van de Nederlandse regering aan het NIOD om de val van Srebrenica uit te zoeken. Een ander voorbeeld is de instelling van de Waarheidscommissie in Zuid-Afrika, met als doel de

⁴³ Was het niet immers onze kroonprins Willem-Alexander (zelf historicus!), die onlangs een goed gefundeerd onderzoek van professor Baud naar de gedragingen van zijn schoonvader – vader Zorreguieta, actief als staatssecretaris tijdens het militair-fascistische Videla-regime in Argentinië – afdeed als ‘een mening’? Ik vraag mij nog steeds af waarom de prins zijn academische titel niet per direct is afgenomen.

misdaden van het Apartheidsregime te achterhalen (zonder juridische consequenties) en tot verzoening te komen.

Kenmerkend aan dit soort onderzoeken is dat zij op *waarheidsvinding* gericht zijn, op het naar boven halen van de gebeurtenissen zoals zij daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. Je zou kunnen zeggen dat er dus een *maatschappelijke behoefte* is aan hermeneutisch onderzoek naar het verleden, aan het naar boven halen van de geschiedenis ‘wie es gewesen’. In weerwil van het relativisme in de (vooral postmoderne) geschiedtheorie en het verminderde zelfvertrouwen van de geschiedschrijving dat daaruit weer is voortgekomen, is er buiten de historische wetenschap dus wèl vraag naar *ware geschiedschrijving*, naar antwoorden op vragen waar de maatschappij nu eenmaal mee worstelt.

En de geschiedwetenschap is een discipline die bij uitstek geschikt is om deze taak op zich te nemen. Met haar gefundeerde bronnenkritiek en haar tot in details verfijnde verwijzingsapparaat kan zij de antwoorden op die vragen als geen ander onderbouwen. Met haar aandacht voor de uniciteit en bijzonderheid van gebeurtenissen enerzijds, en voor de mogelijkheid tot vergelijking en contextualisering anderzijds kan zij ook een juiste, tegelijk diepe en brede, invalshoek garanderen. Een verhalende of betogende presentatievorm, tenslotte, zorgt ervoor dat de uitkomsten op een voor het publiek zowel toegankelijke als begrijpelijke manier overgebracht kunnen worden. Geschiedschrijving kán dus een goed antwoord geven op maatschappelijke vragen, maar moet daarmee dan wel zeer zorgvuldig omspringen.

4.3. In de valkuil van de waarheidsvinding: de tragiek van Willem Aantjes

Een voorbeeld dat vooral laat zien hoe het *niet* moet is een affaire die zich afspeelt in het politieke Den Haag van 1978: de ‘zaak-Aantjes’. Die was op dat ogenblik voorzitter van de zojuist (uit ARP, KVP en CHU) ontstane CDA-fractie, terwijl het werkelijke kopstuk van die partij, Dries van Agt, premier was in een regeringscoalitie met de VVD. Nu waren Lou de Jong, op dat moment directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD, tegenwoordig NIOD), twijfels over het oorlogsverleden

van Aantjes ter ore gekomen en het instituut had daarop besloten een onderzoek in te stellen. De zaak kwam echter in een stroomversnelling doordat het *Nieuwsblad van het Noorden* op 6 november 1978 een artikel publiceerde onder de kop ‘Aantjes meldde zich in 1944 bij de SS’⁴⁴. Diezelfde avond hielden De Jong en zijn stafmedewerker Van der Leeuw een persconferentie, waarin zij stelden dat Aantjes in 1944 vrijwillig dienst had genomen bij de ‘Waffen SS’ en dat hij de laatste maanden van de oorlog waarschijnlijk als kampbewaker had gediend in het strafkamp Port Natal⁴⁵. Grote beroering alom, natuurlijk, zowel onder de bevolking als binnen de politiek, en dan vooral in het kersverse CDA, dat zich zo snel alweer met een politiek schandaal zag geconfronteerd. Hoewel de partijleiding hem van dat laatste nog van heeft schijnen te weerhouden trad Willem Aantjes de volgende dag af als fractievoorzitter én als kamerlid.⁴⁶

Twee kamercommissies pleitten hem vervolgens grotendeels vrij: hij bleek lid geweest te zijn van de ‘Germaanse SS’, een *politieke* beweging, en juist vanwege zijn weigering toe te treden tot de ‘Waffen SS’ was hij als *gevangene* in Port Natal.⁴⁷ Maar voor Aantjes was het al te laat, althans wat betreft zijn partijgenoten blijkbaar wel. Hoezeer hij ook bleef vragen om een politieke functie na zijn officiële rehabilitatie in 1979, het CDA hield de boot af; alleen het voorzitterschap van de Kampeerraad werd hem nog toebedeeld... Pas later, veel later, is het tot een echt publieke rehabilitatie van Aantjes gekomen: in 1999 trof hij Van Agt in het tv-programma ‘Buitenhof’ voor een soort verzoening (die niet geheel slaagde) en in 2001 was hij het lijdend voorwerp in de serie ‘Het Zwarte Schaaap’, waar de rekening van controversiële publieke figuren min of meer wordt opgemaakt⁴⁸. In die laatste uitzending werd nog eens duidelijk dat het RIOD toendertijd grove fouten heeft gemaakt, dat die fouten ook door de kamercommissies van ’79 (officieel) zijn rechtgezet, maar vooral ook dat het op z’n minst verwondering mag

⁴⁴ *Amice-briefjes konden Aantjes ook niet redden*, boekbespreking van: Roelof Bouwman ‘De val van een bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes’ in: *Het Parool*, 10 mei 2002.

⁴⁵ Nagtegaal, P., *Komplottheorieën en de val van Aantjes* (1992), p.24.

⁴⁶ Schakel, M., *De laatste der mannenbroeders* (3e druk, 1982), p.175.

⁴⁷ Nagtegaal, *Komplottheorieën*, p.29

⁴⁸ Zo was ook Pim Fortuyn, het hoeft geen verbazing te wekken, daar eens te gast en kreeg hij zowel terechte als duidelijk uit frustratie voortkomende kritiek over zich heen van onder andere ex-collega’s en (zelf niet de minst besprokene) Willem Oltmans.

wekken dat Lou de Jong en het RIOD zich daar nauwelijks publiekelijk voor hebben verexcuseerd.

Want het is nogal een fout, die het RIOD destijds heeft gemaakt. Het instituut heeft zijn onderzoek niet grondig genoeg uitgevoerd en is vervolgens wèl direct naar buiten gekomen met die onvoldoende onderbouwde bevindingen, in een persconferentie die bovendien het karakter van een aanklacht had. Lou de Jong, het 'geweten van de natie', tekende min of meer het politieke doodvonnis voor Willem Aantjes zonder daar genoeg wetenschappelijke gronden voor te hebben. Van een onafhankelijk, maar staatsgefinancierd instituut met een zo belangrijke functie (zeker in die tijd dat de Tweede Wereldoorlog nog zeer gevoelig lag) zou men beter mogen verwachten dan de presentatie van dit soort onvolledige onderzoeksresultaten, waarbij men ook nog eens op de stoel van de juridisch aanklager gaat zitten.

Het is te hopen dat het tegenwoordige NIOD de lessen uit deze affaire heeft getrokken, en voornamelijk lijkt dat gelukt te zijn, gezien de opstelling van het instituut in betrekking tot het Srebrenica-rapport. Maar ook andere historici die zich vanuit hedendaagse problemen met de geschiedenis bezighouden moeten oppassen niet in dit soort valkuilen te stappen. De historicus is geen rechter en ook geen politicus, in die zin dat hij geen *juridische* of *beleidsmatige* beslissingen kan of moet nemen. Hij kan zijn onderbouwde visie op de geschiedenis geven, en die mag misschien wel per definitie politiek gekleurd zijn, hij zal de praktische beslissing (als zijnde historicus) aan anderen moeten laten. Maar het is nog niet eens zo vanzelfsprekend dat historici zich wel aan dit soort hedendaagse vragen willen wagen.

4.4. Hedendaagse problemen en de koudwatervrees van de traditionele historicus

In de traditionele geschiedschrijving heerst de regel dat een historische gebeurtenis minstens enkele generaties van ons vandaan moet zijn, wil een historicus daar een *objectief* oordeel over kunnen vellen. En die objectiviteit van de geschiedschrijving is nu juist de kern van de historistische visie. Was het daarom immers Von Ranke niet te doen, toen hij zijn 'wie es eigentlich gewesen' formuleerde? Was die uitspraak, overigens lang

voordat zij een dogma zou worden, niet precies gericht tegen de contemporaine bedoelingen in de geschiedschrijving, tegen juist de *presentistische* visie van historici? Was het niet een aanklacht tegen diegenen die de geschiedenis misbruikten ter meerdere ere en glorie van hun eigen politieke denkbeelden?

De meeste historisch ingestelde geschiedschrijvers hanteren daarom een regel van *distantie* ten aanzien van de geschiedenis, die er zowel in tijd als in visie moet zijn. De historicus moet in het verleden kunnen ‘duiken’ zonder dat hij daar zelf bij betrokken is geweest en, vooral ook, zonder dat hij daar politieke bedoelingen mee heeft. Daar zit ook wel iets in, want wanneer geschiedschrijvers onderwerpen gaan behandelen die hun persoonlijk aangaan, is de kans natuurlijk groter dat zij niet de gewenste wetenschappelijke afstand nemen die voor een weloverwogen oordeel noodzakelijk is. Je kunt bijvoorbeeld van een nazi vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog niet voetstoots aannemen dat zijn visie daarop betrouwbaar is. Je mag van een New-Yorker niet aannemen dat zijn visie op de aanslagen van 11 september 2001 de dag daarna al genuanceerd is. En je zal van een potentiële Pim Fortuyn-stemmer niet kunnen verwachten dat hij, binnen twee weken na de moord op die charismatische politicus, daarover een uitgebalanceerd essay schrijft (of ‘met zijn verstand’ naar de stembus zal gaan).

De historicus moet dus een zekere afstand hebben tot het object dat hij bestudeert, om verkleuring van de geschiedenis te voorkomen. Aan de andere kant hebben we nu net gezien dat het uitsluiten van hedendaagse vooronderstellingen en ideeën, van de geschiedschrijver zélf, onmogelijk is, dus is er hier sprake van een dilemma. Een geschiedschrijver kan nooit totaal objectief tegenover het verleden staan, maar probeert die situatie door middel van afstand in tijd en onderwerp wel te creëren: een onmogelijke opgave, die gedoemd lijkt te mislukken.

Maar laten we de historicus eens vergelijken met een rechter, iemand van wie ook wordt verwacht dat hij objectief zijn werk uitvoert. Nu is het zo dat die rechter *voor aanvang* van een proces wel degelijk onpartijdig moet zijn; de eiser en de beklaagde moeten in

principe dezelfde kansen geboden worden. En er wordt verwacht dat hij tijdens het proces objectief is, dat wil zeggen dat hij de zaak goed kan overzien en op basis daarvan tot een weloverwogen en eerlijk oordeel komt. Maar dat houdt weer niet in dat dat oordeel altijd *neutraal* is, dat uiteindelijk wordt gekozen voor een middenweg tussen wat de eiser en de beklagde beweren en claimen. Hij kiest in plaats daarvan voor *rechtvaardigheid*, en die ligt nu eenmaal niet altijd (meestal zelfs niet) in het midden. Uiteindelijk is een goede rechter dus wel objectief, maar niet neutraal.

En hoewel de historicus zich niet met de praktische veroordeling van misdadigers bezig houdt, lijkt zijn werk toch min of meer op dat van een rechter. Ook hij probeert het object te overzien op basis van de beschikbare gegevens, om vervolgens tot een goed besluit te komen. Je zou kunnen zeggen dat ook de historicus uiteindelijk naar 'rechtvaardigheid' streeft, alleen wordt dat in de geschiedschrijving vanwege het ontbreken van een praktische veroordeling meestal het *waarheidsstreven* genoemd. En die waarheid ligt, in weerwil van een populair gezegde, ook in de geschiedenis zelden echt in het midden. Er is dus geen reden de koppeling tussen objectiviteit en neutraliteit te handhaven.

Dat betekent ook dat een van de belangrijkste bezwaren tegen de bestudering van *hedendaagse* problematiek in de geschiedschrijving is komen te vervallen: de eis van neutraliteit ten aanzien van het onderwerp. Het is als historicus nauwelijks mogelijk in huidige vraagstukken een neutrale houding aan te nemen, maar dat is ook geen vereiste voor goede geschiedschrijving. Objectiviteit is dat wel, is zelfs een noodzakelijke voorwaarde daarvoor, en dat is ook in het heden een zeer goed haalbare positie. Om nog een laatste keer op de zaak-Aantjes terug te komen: wat Lou de Jong en het RIOD in die affaire te verwijten valt is misschien niet eens zozeer hun gebrek aan *neutrale* gezindheid (al had een minder beschuldigende toon een hoop ellende kunnen voorkomen), maar des te meer het overduidelijke tekort aan *objectiviteit* in hun beoordeling daarvan. Zij hadden die beoordeling op onvoldoende bewijs gebaseerd en zijn bovendien op grond daarvan, dus te vroeg, naar buiten getreden.

Ondanks het slechte voorbeeld van die affaire is het wel degelijk mogelijk voor geschiedschrijvers om in hedendaagse historische vraagstukken een nuttige en waardevolle bijdrage te leveren. Zolang zij zich althans beperken tot de beoordeling van het verleden, en de praktische consequenties daarvan voor het heden aan politici en juristen laten. Hoezeer het werk van de historicus en de rechter in theoretische zin ook aan elkaar verwant zijn, in praktische zin mag de geschiedschrijver nooit op de stoel van de magistraat gaan zitten (of omgekeerd). En zolang dat ook zo is beschikt de geschiedschrijving uitstekende papieren om zo'n bijdrage aan het heden te kunnen leveren.

4.5. De samenvoeging van het waardevolle: 3 stromingen in 1

Die bijdrage veronderstelt in mijn visie wel een overbrugging van de principiële verschillen tussen traditionele hermeneutiek, sociale wetenschap en postmodernisme, zodat we per historische casus vrijelijk kunnen beslissen welke van de verschillende methoden, of welke combinatie daarvan, het beste toegepast kan worden. Want alle drie geschiedtheoretische stromingen hebben zo hun voordelen op de andere, afhankelijk van het onderwerp en van de manier waarop men dat wil bestuderen.

De traditionele geschiedschrijving beschikt over een uitstekende methode, de hermeneutiek, als het om het *verwijzen* naar de geschiedenis gaat. Door primair bronnenonderzoek te doen, die bronnen vervolgens uitputtend op hun werkelijke waarde te beoordelen en daar via het notenapparaat weer naar te verwijzen kun je het feitelijke verleden zeer goed achterhalen. Daarmee heeft de traditionele geschiedschrijving als geen van de andere stromingen een methodiek in handen die de historische feiten ook *bewijsbaar* en *controleerbaar* maakt. De historicistische theorie waarop die methode stoelt is echter minder sluitend gebleken: geschiedschrijving '*wie es gewesen*' is feitelijk onmogelijk⁴⁹, en mede in verband daarmee moet ook het samenvallen van *objectiviteit* en *neutraliteit* worden losgelaten.

⁴⁹ Zie de argumentatie in Hoofdstuk I.

Ook de sociaal-wetenschappelijke visie op geschiedschrijving kampt, zeker sinds de intrede van het postmodernisme, met fundamentele problemen. Grote ideologieën kunnen niet meer dienen als onbetwistbaar ijkpunt voor een geschiedwetenschappelijke methode, dus ook hier is de theoretische ondergrond zachter gebleken dan hij lang geleden leek. Maar die methode zelf heeft wel degelijk bestaansrecht. Het grote voordeel van de sociaal-wetenschappelijke methode is dat er *grotere processen* mee kunnen worden ontsloten en geduid dan in de hermeneutiek. Bovendien is er de *vergelijkende methode* die, mits toegepast op daadwerkelijk *vergelijkbare* gevallen, een uitstekend middel is om historische gebeurtenissen niet alleen in hun uniciteit, maar ook in al hun overeenkomstigheid te zien. De sociaal-wetenschappelijke geschiedbeoefening herbergt dus zeer waardevolle elementen, methoden die in de huidige en toekomstige geschiedschrijving, indien aan de kant gezet, node gemist zouden worden. En aan de kant gezet hoeven zij ook niet, indien er echter wel een nieuw (maar niet weer allesomvattend) ijkpunt wordt gevonden.

Het postmodernisme heeft in de geschiedtheorie een aardschok teweeg gebracht. Niet eerder heeft een zo *sceptische* stroming zoveel aanhang verworven onder de geschiedfilosofen, niet eerder heeft dat al wel bestaande scepticisme zo'n verregaande invloed op de gehele geschiedschrijving gehad. Toch zijn veel van de postmoderne argumenten ook *bestrijdbaar*. De relatie tussen onze taal en de werkelijkheid die zij representeert, bijvoorbeeld, kan op evenveel gronden als veel minder problematisch en begrensd worden beschouwd dan zij in de postmoderne visie wordt gepresenteerd. Daarmee is de invloed die de taalstructuur, het *discours*, op de menselijke communicatie zou hebben veel minder vergaand dan gesuggereerd, en is ook de beschouwing van uitspraken als slechts *metaforen* voor de werkelijkheid een te boude stelling gebleken⁵⁰. Wat wel overeind blijft is de postmoderne idee van *waarheidspluralisme*, en daarmee ook een belangrijk gedeelte van de kritiek op de sociaal-wetenschappelijke en traditioneel-hermeneutische vormen van geschiedschrijving. Die geven te weinig ruimte aan de mogelijkheid tot verschillende *interpretatie*, zijn vooral te strikt gevormd naar hun

⁵⁰ Zie het vorige hoofdstuk.

overkoepelende ideologieën (respectievelijk de ‘Grote Verhalen’ en het ‘wie es
gewesen’-dogma) om die ruimte ook werkelijk te kunnen geven.

In de postmoderne geschiedfilosofie zelf ontbreekt echter weer voldoende verwijzing
naar de *praktische* kant van de historische arbeid. Het is alsof de methodische basis
ontbreekt, alsof de werkelijkheid weggelaten is uit de geschiedschrijving en wat ons rest
nog slechts verhalen zijn. En dat is ook niet verwonderlijk gezien de postmoderne scepsis
waar het referentie aan en representatie van de werkelijkheid betreft. Nu wij die notie
echter met een korrel zout blijken te kunnen nemen blijft er hier behoefte aan een
onderbouw, aan een praktisch systeem om daadwerkelijk historisch bewijsmateriaal te
kunnen leveren.

Anderzijds hebben de traditionele en de sociaal-wetenschappelijke varianten juist
behoefte aan een herziening van de theorie, van de *bovenbouw*, van de
vooronderstellingen en premisses die aan de historische methoden vooraf gaan. Want
beide stromingen hebben in hun lange bestaan aangetoond niet alleen uitstekende
geschiedenis te kunnen genereren, maar bovendien over goede methoden te beschikken
waarmee die uitkomst ook *onderbouwd* kan worden. Het enige dat op dit moment
eigenlijk ontbreekt is een punt van waaruit nieuw historisch onderzoek gegenereerd kan
worden, een nieuw referentiekader van vertrek, een nieuw *ijkpunt* voor
geschiedschrijving. En de queeste daarnaar kán een gemeenschappelijke worden, als er
tenminste een schikking getroffen kan worden in het meest fundamentele verschil van
opvatting tussen de beide stromingen: de invloed van het individu op de loop van de
geschiedenis.

4.6. *Individu en collectief: intentionalisme versus standaardgedrag*

Een van de meest in het oog springende verschillen tussen de traditionele en de sociaal-
wetenschappelijke benadering is het verschil in bewegingsruimte dat het individu wordt
toegedicht in het bepalen van de geschiedenis. In het historisme, met haar aandacht voor
het specifieke en het bijzondere, met haar het verleden in al zijn uniciteit reconstruerende
geschiedvorsching, is van oudsher een grote rol weggelegd voor het individu. Overigens is

het ook weer niet zo dat in het historisme alleen het individu wordt bestudeerd (er zijn voldoende voorbeelden van het tegendeel), maar het gaat hier om een *principieel* verschil van mening over de individuele invloed op de geschiedenis.

Uit de traditionele geschiedschrijving zijn niet voor niets vele (auto)biografieën voortgekomen, en dan meestal met ‘grote’ staatslieden als onderwerp. Churchill bracht zijn eigen mémoires uit, evenals Thatcher, Kissinger, en ook Colijn. Ontelbare biografieën zijn er geschreven over Stalin, Hitler en Mussolini, over Peter de Grote, Catharina de Grote en Frederik de Grote⁵¹. Dat impliceert natuurlijk dat deze staatslieden een bepalende *invloed* hebben gehad op de loop van de geschiedenis. Door vervolgens de beweegredenen, tactieken en toekomstplannen – met andere woorden: de bedoelingen; vandaar de term *intentionalisme* – van deze individuen te achterhalen zou men inzicht krijgen in het verloop van de geschiedenis.

En ten dele klopt deze visie op de geschiedenis ook wel. De meesten van deze ‘grote figuren’ opereerden in omstandigheden die zich moeilijk laten vergelijken met de open democratie waarin wij (althans in West-Europa) nu leven. In absolute monarchieën en dictatoriale regimes – maar ook in een democratie in oorlogstijd – is er nu eenmaal meer macht voor het individu. Dat wil zeggen, voor het individu dat op dat moment de hoogste positie bekleedt en, in veel mindere mate, voor zijn ‘handlangers’. Indertijd hadden absolute monarchen de beschikking over een substantieel deel van de nationale economische opbrengsten, en daarmee konden ze hun toekomstplannen naar eigen inzicht proberen uit te voeren. Bovendien konden ze geld aanwenden om een cultus rondom hun persoon in het leven te roepen, konden ze politici naar willekeur aannemen en ontslaan, en kon desnoods het leger nog ingezet worden om opstanden neer te slaan, rekeningen te vereffenen of buurlanden gebieden afhandig te maken. Ook moderne dictators konden (en kunnen) gebruik maken van dit soort privileges. Een goed voorbeeld vormen de communistische regimes van de twintigste eeuw. Leaders als Stalin, Mao en Ceaucescu konden zich, nadat zij zich eenmaal in de machtigste positie hadden gemanouvreerd, de

⁵¹ Misschien is het, gezien de bijnamen van de onderzoeksobjecten, wel niet zo verwonderlijk dat men in dit verband van ‘Grösse-Männer-Geschichte’ spreekt.

meest onwaarschijnlijke dingen veroorloven. De totale, paranoïde staatsterreur in de Sovjet-Unie onder ‘Vadertje Stalin’, de Chinese Culturele Revolutie met haar miljoenen doden in naam van de verheerlijkte ‘Grote Roerganger’, het ‘Volkspaleis’ gedoopt architectonische monstrum dat ten koste van de Roemeense staatskas en ter ere van ‘kameraad’ Ceausescu in Boekarest opgetrokken is: het zijn voorbeelden van de ongebrijdelde verheerlijking die een machthebber zich in een absolutistisch systeem kan laten welgevallen, van de macht die een despoot kan laten gelden en die hij, tegelijkertijd, te gelde kan maken in een dictatoriaal regime.

Toch is het zelfs in dit soort situaties niet zo dat het machtige individu allesbepalend is. Immers, de koning zonder land heeft geen rijk, de dictator zonder volk geen macht en de generaal zonder soldaten geen leger. Er moet dus *iemand* of *iets* zijn waarop macht gebaseerd is en waardoor de geschiedenis dus zeker ook wordt bepaald. En het negeren van dit element is nu exact het kritiekpunt van de sociaal-wetenschappelijke visie op het intentionalisme van de traditionele geschiedschrijving.

De bevolkingsgroepen die *onderhavig* zijn aan het uitgeoefende gezag blijven in de op de machthebbers gerichte geschiedbenadering buiten beeld, terwijl zij wel degelijk de basis vormen waarop dat gezag is gefundeerd. Zij zijn de boeren en arbeiders, de handelaren en de soldaten, die respectievelijk zorgen voor de productie van levensmiddelen en goederen, voor de toestroom van geldelijke middelen en voor de bescherming daarvan (in defensief én in offensief opzicht). Ook zij spelen natuurlijk een essentiële rol in de geschiedenis, niet alleen omdat zij de basis van de macht hebben gevormd, maar vooral ook omdat zij die basis vele malen hebben gebruikt om het sociaal-maatschappelijke tij te keren. De Nederlandse Opstand, de Franse en de Russische Revolutie, maar ook de zogenaamd ‘fluwelen’ revolutie na het communisme in Oost-Europa, het zijn slechts enkele voorbeelden van het omverwerpen van regimes die niet langer de belangen van de voorheen ondergeschikte bevolking behartigden. Je kunt dus niet zomaar de bedoelingen en plannen van heersers tot uitgangspunt van een historische analyse nemen, de zogenaamd onmachtig aan die heerserij overgeleverde bevolking moet niet worden

onderschat. Een mooi citaat van Von der Dunk geeft in dezen een even cynisch als ontnuchterend beeld van de maatschappij:

*'Als we de anderen zouden vergelijken met een timmerman, die in zijn werkplaats uit lijdzaam hout een kast maakt, dan is de staatsman iemand die het water in een groot meer een bepaalde kant op wil stuwen, terwijl talloze anderen op hun wijze in datzelfde water rondploeteren en kleinere of grotere golven verwekken, die op dat voornemen inwerken. Hij kan daarbij nooit zo'n stroming veroorzaken als door het ongecoördineerde geplens van al die anderen het water zich niet al in één bepaalde richting beweegt. Met andere woorden, hij kan alleen succes hebben als hij onderkent waarheen de algemene stroom zich eventueel zou kunnen bewegen, om dan door een krachtig ingrijpen die richting te bevorderen die hij kansrijk en tevens wenselijk vindt. In hoeverre hij daarbij alleen maar versnelt en voltooit wat toch al had zullen gebeuren, omdat de algemene ontwikkeling in diezelfde richting ging, óf dat hij door zijn ingrijpen andere reële mogelijkheden blokkeert, blijft het ondoorgrondelijke geheim, waar alle historici zich altijd weer de tanden op stukbijten.'*⁵²

De maatschappij kan men zien als een voortdurend samenspel tussen leiders en volgers: tussen de koning en zijn dienaren, tussen de dictator en het volk, tussen de generaal en zijn soldaten. De loop van de geschiedenis wordt dus niet slechts door individuele machtsuitoefening, maar ook niet alleen door de macht van het collectief bepaald.

Daarnaast speelt een derde factor een rol, die de genoemde partijen, de machthebbers en de aan hen ondergeschikten, gewoonweg niet kunnen beïnvloeden. In belangrijke mate wordt de loop van de geschiedenis bepaald door langlopende processen, door *structuren* die een mensenleven verre overstijgen. Hier hebben we het over gegevenheden als de markteconomie (hetzij in een kapitalistische, hetzij in een communistische politiek vertaald), wereldwijde demografie en geopolitieke omstandigheden. Dat zijn geen *statische* entiteiten die onveranderlijk zijn, maar overkoepelende systemen die in

⁵² Dunk, H.W. von der, *Elke tijd is overgangstijd. Opstellen over onze omgang met de geschiedenis* (1996), p.176,177.

conjuncturele beweging het leven voor een groot deel bepalen. Het zijn structuren die via ‘blinde, onbedoele gevolgen’⁵³ de voorwaarden scheppen waarbinnen de mens kan manouvreren. De markteconomie, bijvoorbeeld, laat zich *als geheel* niet door mensen beïnvloeden. Een handelaar kan rijk en weer arm worden door naar eigen inzicht te speculeren op de beurs, een manager kan een bedrijf weer laten opbloeien of definitief ten gronde richten, een natiestaat kan zelfs – met meer of minder succes – besluiten alle productiemiddelen te nationaliseren, maar de markteconomie blijft zich doen gelden⁵⁴. Vraag en aanbod van goederen blijven bestaan, al is dat alleen al maar omdat de mens uiteindelijk toch moet eten en slapen en de beschikbare middelen daartoe nu eenmaal niet netjes en gelijkmatig over de aardbol verdeeld zijn, evenmin als de menselijke bevolking dat is. Problematisch daarbij is bovendien dat structuren geen *gelijkblijvende* voorwaarden bieden. Allerlei factoren zorgen ervoor dat (om de economie nogmaals als voorbeeld te nemen) we de ene dag twee, en de volgende vier euro voor een kilo aardbeien betalen, dat een huis in tien jaar tijd een ton meer of minder waard wordt en dat het aantal beschikbare banen in Nederland binnen een paar maanden misschien wel drastisch meer of juist minder wordt. De economie beweegt zich in hoog- en laagconjuncturen, stevent af op een glorieuze climax of bevindt zich in een zware depressie, en dat kan door allerlei *an sich* prima verklaarbaar en wendbaar handelen voortkomen (behalve natuurlijk het weer); het *geheel* van die factoren overstijgt de menselijke inbreng ten ene male.

Vandaar dat de sociaal-wetenschappelijke, *structuralistische* of *collectivistische*, geschiedschrijving zich ten doel heeft gesteld niet de ‘human agency’ in het verleden te zoeken, maar te streven naar een methode die de werking van structuren kan verklaren. Het individu is in deze optiek, zoals betoogd, geen bruikbaar studie-object. De mens moet in dit geval dus opgedeeld worden in categorieën, in groepen mensen die een politiek-economische eenheid vormen, in collectieven. Hiertoe heb je overigens wel eerst een (hedendaagse) theorie nodig, op basis waarvan die categorisering plaatsvindt. Die

⁵³ Lorenz, Ch.F.G. (e.a.), *Het historisch atelier. Controversen over causaliteit en contingentie in de geschiedenis* (1990)

collectieven bewegen zich dan, zonder dat individuen daar noemenswaardige invloed op uitoefenen, in de (in de theorie besloten liggende) richtingen. Gevolg daarvan is noodzakelijkerwijs dat het individu in de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving wordt verkleind tot deel van het collectief, dat alleen de gedragingen die typisch zijn voor het desbetreffende collectief hem worden toegeschreven: het ‘standaardgedrag’⁵⁵.

En daar ligt nu juist weer het eerste punt van kritiek op de sociaal-wetenschappelijke benadering van het verleden. De mens is hier als het ware uit de geschiedenis geschreven en gereduceerd tot een arbeider of boer, of tot een heerser, en zij doen nu eenmaal wat iedereen in datzelfde collectief doet: respectievelijk onderdrukt worden en dat proberen tegen te gaan of anderen onderdrukken en die macht zo ver mogelijk proberen op te rekken. Er is geen ruimte, in deze visie, voor het individu dat zich niet plooit naar de groep. Er is geen plaats voor de aartsconservatieve plaatwerker of de socialistische fabrieksdirecteur, voor de VVD stemmende bijstandsmoeder of de beurshandelaar met Groen Linkse sympathieën, voor de niet-calculerende burger, de irrationele mens. En dat terwijl we het over de geschiedenis hebben, over een tijd waarin het gros van de mensen nou niet echt in staat was eens koel-rationeel zijn kansen in te schatten en daarnaar te handelen. Zo schrijft Beliën over pré-industrieel Europa: ‘Vitaminegebrek en het ontbreken van voldoende lichaamsvet deed velen op de grens der hysterie belanden. Massale paniekverschijnselen waren niet ongewoon in de hier behandelde periode, talloze voorbeelden zijn bekend van individuele en collectieve bezetenheid en extase.’⁵⁶ Mensen waren (en zijn) niet altijd de volgens een standaardpatroon handelende onderdelen van collectieven waar sociale wetenschappers ze vaak wel voor houden, tenzij individuen natuurlijk groepsgewijs slechts door structuren zouden worden gestuurd.

Maar structuren (en dat is het tweede punt) mogen op abstract niveau en op de lange termijn wel bepalend zijn, in het menselijk leven zijn ze dat strikt genomen niet. Er is

⁵⁴ Dat wil overigens niet zeggen dat er geen betere en slechtere manieren zijn om met die gegevenheid om te gaan!

⁵⁵ Toepassing van dat standaardgedrag vindt men zelfs bij Charles Tilly terug, die toch echt een brug tussen de sociale wetenschappen en de geschiedschrijving poogt te slaan. Zie: Tilly, Ch., *Coercion, capital, and European states* (1984), p.101,130,131.

⁵⁶ Beliën, H. (red.), *Een geschiedenis van Europa. 1500-1815 Historisch overzicht* (3de druk, 1989), p.38

geen structuur die voor mij bepaalt of ik te dure aardbeien wil kopen of niet, of ik bij de verkiezingen links of rechts stem, of dat ik besluit wel of geen kinderen (bewust) op de wereld te zetten. En dat zijn wel allemaal zaken waarmee het individu andersom een bepalende, zij het zeer bescheiden, invloed uitoefent op de grote structuren: in dit geval op de economie (de prijs van aardbeien), de politiek (de uitkomst van de verkiezingen) en de demografie (het geboortecijfer). Er is dus een zekere *wisselwerking* tussen mens en structuur: het individuele handelen wordt wel bekaderd door structurele voorwaarden, maar tegelijk heeft het individu zoveel bewegingsruimte dat hij die structuur ook mede *bepaalt*. Niet voor niets zijn wij als mensen in staat tot zulke uiteenlopende emoties en daden als liefde en sex enerzijds, en haat en moord anderzijds. En zoals Peer Vries het al fijntjes heeft opgemerkt: ‘Structuren plegen geen moorden, dat kunnen alleen mensen.’⁵⁷

Een derde aanmerking, tenslotte, op de structuralistische visie betreft de manier waarop menselijke collectieven worden gepresenteerd. De grote invloed die ‘onbedoelde gevolgen’ van structuren op de loop van de geschiedenis zouden uitoefenen, veronderstelt dat de aan die structuren ondergeschikte collectieven hierop geen eigen, bewust uitoefenbare invloed hebben. Dat zal in veel gevallen, waarin mensen zich niet daadwerkelijk in een collectief hebben verenigd, vast en zeker zo zijn. Maar wanneer het gaat om *bewust* gevormde en zelfstandig opererende groeperingen – en dat zijn bijvoorbeeld vakbonden en politieke partijen, maar ook buurtcomités en sportverenigingen – gaat dit idee niet op. Want dan hebben we het over collectieven die een duidelijke sociaal-maatschappelijke functie hebben, veelal met een daadwerkelijk ledenbestand, die vergaderingen beleggen en daarin eigen doelen formuleren, en die bovendien over middelen beschikken om deze doelen ook daadwerkelijk te kunnen nastreven. Daarom verdienen de intenties, strategieën en al dan niet bereikte doelstellingen van deze collectieven wel degelijk aandacht in de geschiedschrijving, ook in de sociaal-wetenschappelijke variant. Natuurlijk, ook in dit geval kan er (zoals in al het menselijk handelen) sprake zijn van onbedoelde gevolgen, maar dit is zeker niet per definitie het geval. Een versterkte aandacht voor de bedoelingen van bewust opererende

⁵⁷ Vries, P.H.H., *Verhaal en betoog* (1995), p.344.

collectieven (ik opteer voor de term *intentionalistisch collectivisme*) kan wel degelijk meer inzicht geven in de werking van historische processen.

Al met al is er nog geen oplossing, geen *expliciete theorie* gevonden die de tegenstelling tussen individu en collectief kan overbruggen, het meningsverschil dat de traditionele en de sociaal-wetenschappelijke benaderingen van de geschiedenis zo fundamenteel verdeelt. Weliswaar wordt er enerzijds al lang geen *Grösse Männer Geschichte* meer geschreven zonder dat de bevolking daarin betrokken wordt en heeft anderzijds het machtige individu ook in de sociaal-wetenschappelijke traditie zijn plaats verworven, maar die toenadering is *impliciet* gebleven, omdat er geen duidelijk geformuleerde stelling uit is voortgekomen. Het blijft dus zoeken naar een oplossing in de geschiedfilosofie, naar een theorie die – naast het voldoen aan de eerder genoemde behoeften – ook het individu en het collectief in zich zal verenigen. Zo lang de traditionele en de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving op dit punt echter onverenigbaar tegenover elkaar blijven staan is een uitweg in dit vraagstuk onmogelijk, zal dit probleem (zoals in het eerder genoemde citaat van Von der Dunk) het ‘ondoorgegrondelijke probleem’ blijven, waar ‘zij zich altijd weer de tanden op stukbijten’.

4.7. Voorbij de tegenstelling: een middenweg

In onze zoektocht naar een samensmelting van de huidige geschiedkundige stromingen is de vernieuwing van de theoretische bovenlaag, we hebben het eerder gezien, onontbeerlijk. Die vernieuwing zal moeten voorzien in de opheffing van de problemen die de huidige vormen van geschiedschrijving teisteren, zal het theoretisch vacuüm in de hermeneutische en de sociaal-wetenschappelijke historiografie moeten opvullen. Daarnaast zal een nieuwe theorie echter ook de belangrijkste *controverse* tussen die twee tradities, de strijd tussen individu en collectief, moeten kunnen pacificeren. En dat is een zeer moeilijke opgave.

Nu kan geen enkele geschiedtheorie los staan van (hedendaagse) ideeën over de mens en zijn relatie tot de hem omringende maatschappij. Iedere geschiedfilosofie herbergt vooronderstellingen over het wezen van de mens en over diens bewegingsvrijheid binnen

zijn sociale omgeving. Dat is *an sich* geen probleem; juist op dit theoretische vlak van vooraannames kan men de *essentie* en de *relevantie* van wetenschappelijk onderzoek vaak vinden. Want zou nu een relevant onderzoek doen naar bijvoorbeeld het Videla-regime in Argentinië, zonder dat hij daarbij enig idee heeft over de vraag of alleen de leiders van die *junta* volledig verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor de talrijke politieke moorden die in die tijd gepleegd zijn, of dat zij ook weer als een exponent kunnen worden gezien van het ‘apparaat’ en van de Argentijnse tijdgeest van eind jaren ’70 (daarmee de schuld naar de ambtenarij en het volk schuivend)? Wie kan ooit een eenduidig beeld geven van de oorzaken van de Holocaust, zonder enige vooronderstelling op het gebied van de individuele macht in de geschiedenis; kun je Hitler en zijn companen alléén verantwoordelijk stellen of heeft de gehele Duitse bevolking schuld aan de massamoord (zoals bijvoorbeeld Goldhagen op radicale wijze betoogt⁵⁸)? Zonder voorafgaande ideeën over mens en maatschappij kun je op dit soort vragen *überhaupt* geen antwoord vinden.

Problematisch wordt het pas, wanneer twee verschillende stelsels van vooronderstellingen elkaar binnen hetzelfde vakgebied voortdurend bestrijden en er geen daadwerkelijke oplossing in die controverse wordt gevonden⁵⁹. In de geschiedschrijving is dit helaas wel het geval. Het historisme idee stoelt in feite op de psychologische idee over het onafhankelijke individu, terwijl de sociaal-wetenschappelijke evenknie op het sociologische gedachtengoed (het individu bestaat slechts bij zijn sociale omgeving) gebaseerd is. Het zijn juist twee onverenigbare uitersten die voortdurend conflicteren binnen de historische wetenschap:

‘De twee varianten verschillen in hun visie op wat een individu is. De psychologische variant veronderstelt dat het individu au fond een zelfstandige entiteit is, een zelfstandige drager van eigenschappen, die niet herleidbaar zijn op iets anders – zoals de sociale omgeving. Deze visie kan essentialistisch of substantialistisch genoemd worden, omdat

⁵⁸ Goldhagen, J., *Hitler’s willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (1996). De beschuldigingen aan het adres van de gehele Duitse bevolking zijn door het hele boek te vinden, vormen de leidraad daarvan, maar specifiek zijn daarin: pp.263-279,375-381,455-461.

⁵⁹ Zoals de *Historikerstreit* heeft laten zien.

*het individu wordt opgevat als niet herleidbaar wezen ofwel als een substantie of een essentie. ... De sociologische variant daarentegen veronderstelt dat het individu au fond sociaal is, dat wil zeggen dat het zijn identiteit ontleent aan zijn relaties met andere individuen en zich handelend op hen oriënteert*⁶⁰

Het is onmogelijk in de botsing tussen de twee visies een *definitief* scheidsrechterlijk besluit te nemen, gezien het hier in uiterste consequentie om een onoplosbaar probleem gaat. Niemand kan *exact* beslissen in hoeverre het individu of juist het collectief bepalend is in de geschiedenis. Wel kan men per historisch probleem, per concreet geval, bekijken hoe die verdeling ligt⁶¹, hoewel ook dat weer moeilijk is. Verschillende visies (en dat geldt zeker voor de psychologische en de sociologische) stellen verschillende vragen aan de geschiedenis, en in die vragen ligt het antwoord, wat betreft de individuele en de collectieve invloed op de loop daarvan, al grotendeels besloten.

Om nu een uitweg uit deze impasse te vinden kan men dus niet simpelweg voor de ene of de andere idee kiezen. Er moet worden gezocht naar een theoretisch kader dat zowel het individu als het collectief in zich verenigt. Een oplossing kan hier gevonden worden in een tussenweg, die op het raakvlak van beide benaderingen ligt: het *collectieve geheugen*. Dit begrip kan een in het midden van de psychologische en de sociaal-wetenschappelijke visie liggend ijkpunt zijn voor de uitvoering van nieuw historisch onderzoek, een nieuwe kapstok waaraan de geschiedschrijving zich kan vastgrijpen, zonder zich aan een van beide visies op individu en collectief over te hoeven geven.

⁶⁰ Lorenz, Ch.F.G., *De Constructie*, p.201,202.

⁶¹ Vries, P.H.H., *Verhaal en betoog*, p.368.

Hoofdstuk V. Het collectieve geheugen: een nieuw ijkpunt in de geschiedschrijving

5.1. Een populair maar betwist begrip

Er is de afgelopen tijd veel over het fenomeen *collectief geheugen* geschreven en gesproken in de geschiedtheorie. Zoveel zelfs, dat men wel van een ‘upsurge of memory’ spreekt.⁶² Collectief geheugen is dus een populair onderwerp in de hedendaagse geschiedfilosofie, maar zoals wel vaker verschilt men daarbinnen met elkaar van mening wat het begrip precies inhoudt en hoe het in de historiografie te plaatsen valt.

Over een ding is iedereen het wel eens: de eerste die het begrip uitvoerig heeft besproken is de Franse socioloog Maurice Halbwachs. In zijn *La mémoire collective* uit 1934 omschrijft hij het collectieve karakter van herinneringen. Niet alleen zouden wij een persoonlijk, individueel geheugen bezitten, maar ook zouden wij deel uitmaken van een gezamenlijke *identiteit* die zijn eigen herinneringen produceert, van een collectief dat ons maakt tot wat wij zijn in relatie tot anderen.

En identiteit kunnen we inderdaad beschouwen als de uiting van zowel individuele als collectieve karaktertrekken, als het uitvloeisel van wat of wie wij zelf denken te zijn, hetgeen zich vervolgens in contrasterend of juist unificerend samenspel met andere individuën of collectieven manifesteert. Die identiteit ontstaat tijdens ons leven, wordt gevoed door ons individuele en ons collectieve geheugen, waarin herinneringen samenvloeien tot een vaststaand idee over wie en wat wij (en de anderen) nu werkelijk zijn. Wat ons kenmerkt, wat we liefhebben, wat ons tegenstaat en wat we verafschuwen: het ligt allemaal in die identiteit besloten.

Nu kan ons individuele geheugen volgens Halbwachs slechts tegen een *collectieve achtergrond* bestaan, is iedere herinnering zelfs per definitie collectief van aard. Wij zouden onze herinneringen alleen in samenspel met anderen kunnen vormgeven en

⁶² Nora, P., *The reasons for the current upsurge in memory*, transcriptie van lezing i.h.k.v ‘The Memory of the Century’, conferentie Institute for Human Affairs, Wenen, 2001.

zouden dus ook wat dat betreft primair *sociale* wezens zijn. Dat kan natuurlijk een zeer juiste stelling zijn, tenminste, indien je een bepaalde sociaal-wetenschappelijke visie huldigt. Maar wat dat sociologische karakter van Halbwachs' collectieve geheugen zo interessant maakt, is dat zijn begrip daarvan in de recente historiografie juist terecht is gekomen bij de op de *psychologie* georiënteerden. En zoals we net hebben gezien zijn dat binnen de geschiedschrijving de uitvloeiselen van de twee bloedgroepen die elkaar op dat gebied niet erg goed verdragen. Des te curieuzer is het, dat zo'n – toch zeker niet op het grensvlak tussen beide kampen liggend⁶³ – schoolvoorbeeld van sociologische argumentatie zijn weg heeft weten te vinden naar de psychologisch geëngageerden. Dat verklaart ook waarom men Halbwachs weliswaar veel citeert, maar zich vrijwel altijd ook van hem distantieert vanwege zijn anti-individualistische ideologie.⁶⁴ Het is in dit licht niet verbazingwekkend dat het begrip collectief geheugen tegenwoordig een heel andere lading dekt.

In de geschiedtheorie wordt de term vooral gebruikt in contrast met geschiedschrijving. Dat gaat weer terug op Pierre Nora, die met zijn *Lieux de mémoire* misschien wel verantwoordelijk kan worden gesteld voor de eerder genoemde opleving van het collectieve geheugen in de geschiedschrijving. In dat immense werk (7 delen) dat tussen 1984 en 1992 verscheen verwoordt hij die contrastering als volgt:

'Mémoire, histoire: loin d'être synonymes, nous prenons conscience que tout les oppose. La mémoire est la vie, toujours portée par des groupes vivantes et à ce titre, elle est en évolution permanente, ouverte à la dialectique du souvenir et de l'amnésie, inconsciente de ses déformations successives, vulnérable à toutes les utilisations et manipulations, susceptible de longues latences et de soudaines revitalisations. L'histoire est la reconstruction toujours problématique et incomplète de ce qui n'est plus. La mémoire est

⁶³ Ankersmit spreekt in dit kader zelfs van een uit Halbwachs' verzet tegen zijn leermeester Bergson afkomstig 'extremisme'; Ankersmit, F.R., *De spiegel van het verleden. Exploraties I, Geschiedtheorie* (1996), p.259.

⁶⁴ Kannsteiner, W., 'Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies' in: *History and Theory* 41 (mei 2002), p.181.

un phénomène toujours actuel, un lien vécu au présent éternel; l'histoire, une représentation du passé.'⁶⁵

De (collectieve) herinnering bij Nora dus, als spontane en vitale tegenpool van de problematische en incomplete geschiedschrijving. Het eeuwige, dynamische heden versus... ach ja, een representatie van het verleden. Een collectief geheugen dat zich ook nog eens bedreigd ziet door de geschiedschrijving, dat 'het werkelijke verleden niet verheft maar tot nul reduceert.'⁶⁶

5.2. Collectief geheugen en geschiedschrijving: verschillende functies in wisselwerking

Zo contrastief als Nora het stelt ligt de verhouding tussen herinnering en geschiedschrijving in het geheel niet. In plaats van een bedreiging voor elkaar te vormen *stimuleren* ze elkaar juist. Er vindt (als het goed is) een constante wisselwerking plaats tussen het collectief geheugen en de geschiedwetenschap. De maatschappelijke blik op het verleden wordt continu bijgesteld door historici, en die zijn op hun beurt ook niet doof of blind voor het collectieve geheugen.

Een eerste voorbeeld van die wisselwerking vinden wij in de al genoemde *openbare onderzoeken* naar waarheid: de parlementaire onderzoekscommissies (bijvoorbeeld naar de Bijlmerramp), de waarheidscommissie in Zuid-Afrika en het RIOD-onderzoek naar de val van Srebrenica. Dat zijn uitkomsten van een geslaagde wisselwerking tussen geschiedenis en maatschappij, waarbij op feitelijk geschiedkundige wijze wordt getracht een antwoord te vinden op een vanuit de maatschappij gestelde vraag, een oplossing van een daadwerkelijk in het collectieve geheugen aanwezig probleem. Men reageert op dat probleem door daarop een historisch gefundeerd antwoord te formuleren, het collectief geheugen zodoende op systematische wijze bijstellend.

Een tweede voorbeeld vormen de recente *biografieën* over Colijn en Wilhelmina (van respectievelijk Herman Langeveld en Nanda van der Zee): twee historische figuren die

⁶⁵ Nora, P., *Les lieux de mémoire I. La République* (1984) xix

⁶⁶ idem, xx

niet alleen relatief invloedrijk zijn geweest in de Nederlandse geschiedenis van de 20ste eeuw, maar die ook voortleven in het collectieve geheugen. De eerste wordt nog steeds ervaren als de strenge, doch rechtschape premier van de jaren '30, de tweede als eigenzinnige koningin, die in de Tweede Wereldoorlog uitgroeide tot toonbeeld van Nederlandse onverzettelikheden. Uit Langevelds biografie over Colijn blijkt dat deze een op zijn minst twijfelachtige rol in Indonesië heeft gespeeld, hetgeen een bijstelling van zijn vermeende rechtschapenheid betekent. Nanda van der Zee heeft de gezamenlijke vlucht van Wilhelmina en de Nederlandse regering naar Londen (lang als de meest voor de hand liggende en beste optie gezien) geproblematiseerd door zich openlijk af te vragen of de motieven van de kroon in dezen zo heldhaftig waren als wel wordt gesuggereerd, en of de Nederlandse bevolking, specifiek het joodse gedeelte daarvan, bij die vlucht eigenlijk wel zo gebaat is geweest als in de overlevering voortleeft. Hiermee kwam een einde aan Wilhelmina's vanzelfsprekende imago van onverzettelijke koningin. In beide gevallen hebben deze kritische biografieën een bijstelling van het in het collectieve geheugen liggende beeld betekend.

Een derde voorbeeld van de wisselwerking tussen geschiedschrijving en het collectief geheugen, tenslotte, vinden we in het al eerder genoemde afscheid van het *zwart-wit denken* met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. Het werk dat daarin door onder andere Hans Blom is verricht kan worden gezien als antwoord op de in de maatschappij levende visie op de rol van de Nederlandse bevolking in de oorlog, als bijstelling van de in het collectieve geheugen liggende visie waarin slechts plaats was voor de held enerzijds en de collaborateur anderzijds.

Er zijn dus al voldoende voorbeelden te geven van een geslaagde wisselwerking tussen geschiedschrijving en het collectieve geheugen, tussen historici en het heden. Er is dan ook geen reden voor de geschiedenis om zich met een verkeerd richtinggeven (want slechts op het verleden of op theorieën geïntereerde) professionalisering en de daarmee gepaard gaande specialisering van hun vakgebied steeds verder uit de maatschappij terug te trekken. Integendeel, deze voorbeelden laten juist zien hoe waardevol een *rapprochement* tussen geschiedschrijving en maatschappij zou kunnen zijn.

Dat betekent niet dat historici het collectieve geheugen in het vervolg klakkeloos over moeten nemen, dat zij kritiekloos luisteren naar wat er uit dat geheugen komt opborrelen en dat reproduceren. Nee, de waardevolle essentie van de geschiedschrijving schuilt nu juist in de kritische en gefundeerde blik die zij op zowel de huidige als de vergane tijd kan werpen. Een *wisselwerking* tussen de geschiedenis en het collectieve geheugen kan een manier zijn om de goed ontwikkelde historische methoden maatschappelijke relevantie en de benodigde theoretische ballast mee te geven, maar op een kritiekloze *overgave* aan dat collectief geheugen kan en mag dat geenszins uitlopen.

Daarom wil ik pleiten, en dit in tegenstelling tot velen die zich er mee bezighouden⁶⁷, tegen een *eigen methode* voor de studie naar het collectief geheugen, en daarmee tegen de oprichting van een eigen vakgroep voor de collectieve herinnering (die zou in de Angelsaksische wereld ‘collective memory studies’ gaan heten), tegen een nieuwe wetenschappelijke mode die zich tijdelijk (want modes duren nu eenmaal niet eeuwig) bezig zou houden met dit op dit moment zo interessante fenomeen. Het zou eeuwig zonde zijn wanneer we deze kans op een *revitalisering* van de geschiedschrijving laten lopen door van het collectieve geheugen een subdiscipline te maken die, ook al zou zij de tand des tijds doorstaan, vroeger of later aan dezelfde ziektes (terugtrekking uit de maatschappij, overspecialisatie) zou gaan lijden als haar voorgangers.

De manier waarop we de integratie van het collectieve geheugen en de geschiedschrijving moeten zien is eerder een verandering van ijkpunt binnen die wetenschappelijke discipline, waardoor een *rapprochement*, maar geen *gelijkschakeling* tussen historie en maatschappij kan ontstaan. Want het collectieve geheugen is een fenomeen dat er weliswaar altijd is, maar is ook iets dat ongestructureerd (niet aan regels of wetten gebonden) voortleeft en zijn wezen niet aan iets of iemand hoeft te verantwoorden. De geschiedschrijving, daarentegen, weet zich gebonden aan allerlei procedures en moet zich

⁶⁷ Bijvoorbeeld Alon Confino en Susan Crane, die beiden voor zo’n eigen weg hebben gepleit: Confino, A., ‘Collective memory and cultural history: problems of method’ in: *American Historical Review* (1997), p.1387; Crane, S.A., ‘Writing the individual back into collective memory’ in: *American Historical Review* (1997), p.1382,1385.

continu (al was het alleen maar voor de gespecialiseerde vakgenoten) weten te verdedigen. Het zijn dus twee fundamenteel van elkaar verschillende entiteiten, de geschiedschrijving en het collectieve geheugen, maar het zijn tegelijk twee loten van dezelfde stam. Zij komen allebei voort uit de rekenschap die mensen zich van het verleden geven. Maar de uitkomst van die twee loten is een fundamenteel andere⁶⁸.

5.3. De gevaren van het collectief geheugen

Het collectieve geheugen *is* er gewoonweg, bestaat bij de gratie van de eeuwige⁶⁹ menselijke kunst herinneringen op te slaan en te reproduceren. Hij wordt in eerste instantie niet (bewust) aangestuurd, maar ontstaat spontaan en op ongestructureerde wijze uit de individuele en tegelijkertijd collectieve herinneringen die in ons allen worden opgeslagen. En dat geheugen kan niet als een vaststaand gegeven worden beschouwd, want hij is continu in beweging door nieuwe gebeurtenissen en de verwerking van de indrukken daarvan. Daarmee worden eerdere indrukken ook voortdurend weer opgeroepen en verdrongen, verplaatst en herzien. Dat geeft het collectief geheugen (net als zijn individuele pendant) een spontaan en dynamisch, maar ook een kwetsbaar en zelfs potentieel gevaarlijk karakter.

Want juist het open en ongestructureerde karakter van het gezamenlijke geheugen maakt ons vatbaar voor *bespeling* daarvan. Iemand hoeft niet altijd met een gefundeerd verhaal of verslag te komen om evengoed een onuitwisbare *indruk* op ons te maken. Dat kan net zo goed zijn omdat hij opvallend mooi of lelijk is, omdat zijn stem hoog of laag is, omdat hij een lange baard, een dopneus of een bochel, hazetanden, flaporen of jubeltenen heeft. Wanneer bepaalde kenmerken van een persoon ons opvallen, of dit nu in positieve of negatieve zin is, bewaren wij daar al snel sterke *herinneringen* aan, terwijl het verhaal dat diegene aan ons wilde vertellen daarmee vaak op de achtergrond verdwijnt. Dat is op zichzelf geen probleem; de aandacht voor de bijzondere fysieke kenmerken van de ander

⁶⁸ Ook Tosh onderkent deze scheiding. Hoewel er een zekere overlap is tussen beide begrippen zijn zij toch, in tegenstelling tot wat sommige postmodernisten beweren, zeer verschillend: Tosh, J., *The pursuit of history*, p.16.

⁶⁹ 'Eeuwig' in algemene zin, de individuele mens kan helaas ten prooi vallen aan dementie, Korsakoff of andere geheugenstoornissen.

vormt een wezenlijk onderdeel van de intermenselijke omgang, speelt zelfs een essentiële rol in onze biologische reproductie, en is dus niet uit het leven weg te denken.

Volgens hetzelfde mechanisme kunnen zich echter kwalijker zaken voordoen. Want wanneer iemand *charisma* heeft – dat ongrijpbare samenspel tussen fysieke kenmerken en ‘uitstraling’ – kan hij de grootste kolder uitkramen, maar zal men hem toch willen geloven, hem willen volgen in zijn plannen, misschien zelfs bij hem willen horen. Deze massale zwakte voor charismatische figuren maakt dat bijvoorbeeld Ronald Reagan door velen op zijn woord geloofd (en als president herkozen) werd, dat Adolf Hitler het Duitse volk voor zijn karretje wist te spannen en dat David Koresh een hele sekte om zich heen kon opbouwen, alleen om deze met zichzelf te Waco, Texas van het leven te beroven. Het collectieve geheugen is kwetsbaar, omdat de mens zich blijkbaar graag door charismatische leiders laat betoveren en hersenspoelen.

En zelfs wanneer er geen sprake is van charismatisch leiderschap, zoals in het geval van het voormalig Joegoslavië onder Slobodan Milosevic, laten mensen maar al te gemakkelijk de oren hangen naar de hun welgevallige verhalen. Verhalen over vroeger, over de verloren Middeleeuwse slag tegen de ‘Turken’ op het Kralenveld, die slechts inspelen op wat wij noemen de *onderbuikgevoelens* van de Servische bevolking. Verhalen die slechts tot doel hebben die bevolking te mobiliseren in een allesvernietigende ethnische zuivering, die zou moeten leiden tot een Groot-Servische staat onder leiding van Milosevic en zijn kompanen. En het meest angstaanjagende aspect van deze volksmennerij is misschien niet eens het overduidelijk kwaadaardige karakter van het Servische regime, maar het gemak waarmee de bevolking haar collectieve geheugen zo gemakkelijk door de politiek heeft laten perverteren tot een xenofobisch moordend werktuig.

Het collectieve geheugen is dus een kwetsbare entiteit, geneigd zich te voegen naar de waan van de dag, en in het uiterste geval zelfs een gevaarlijk projectiel in handen van machtswellustelingen. Juist daarom moet de geschiedschrijving zich niet *vereenzelvigen* met het collectief geheugen, maar er kritisch tegenover blijven staan. De professionele

geschiedenis beschikt, we hebben het in eerdere hoofdstukken gezien, over uitstekende methoden om een wetenschappelijk beargumenteerd antwoord te kunnen geven op historische vraagstukken die de maatschappij bezighouden. Wanneer de historicus zich nu *alleen* nog maar als onderdeel van het collectieve geheugen zou zien, verdwijnt de wetenschappelijke distantie die nodig is voor het uitvoeren van zijn taak en verwordt zijn antwoord tot slechts een van de vele beschikbare meningen. Hij moet zichzelf dus een andere functie toebedelen dan het studieobject zèlf, de kritische blik en de methodische afstandelijkheid bewaren die juist de waardevolle kern van zijn maatschappelijke inbreng vormen. Alleen dan kan de geschiedschrijving het zo broodnodige tegenwicht bieden aan het leger van machtswellustelingen, politieke gelukszoekers en mediagenieke charlatans dat constant klaarstaat om het collectieve geheugen te bespelen en ter eigen gewin te misbruiken.

5.4. De vereniging van individu en collectief

Het is tijd om terug te komen op die slepende controverse die de geschiedschrijving in tweeën deelt: het vraagstuk van individu en collectief. Want zo lang we daar geen oplossing voor hebben gevonden, zien we ons nog steeds voor een ernstig probleem gesteld. Dan zullen historici nog altijd twee fundamenteel verschillende soorten geschiedenis schrijven, die bovendien onvergelijkbaar zijn en daardoor tegenover elkaar blijven staan. Dan zullen wij niet uit de stilzwijgende loopgravenoorlog tussen traditionele en sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving, deze voor ons vakgebied uiteindelijk funeste *impasse*, kunnen raken. Er is dus behoefte aan een theorie die beiden in zich verenigt, die zowel aan het individu als het collectief recht doet.

Het aanwenden van het collectieve geheugen in de geschiedschrijving kan die oplossing bieden. Want de gemeenschappelijke herinnering *is beide*, raakt zowel aan de persoonlijke als de collectieve beleving van de werkelijkheid. In haar ligt de wisselwerking tussen individu en gemeenschap besloten, is hun onderlinge afhankelijkheid harmonisch verenigd. Want het collectieve kan niet zonder het individuele geheugen bestaan. Er is namelijk geen letterlijke *verzamelplaats* voor onze gezamenlijke herinneringen, geen depot waar deze gevonden kunnen worden. Ook het

collectieve geheugen is uiteindelijk gebaseerd op de werking van zijn *individuele* tegenpool, wordt gevormd door onze *persoonlijke* herinneringen in een gezamenlijk verband te plaatsen. En die kunnen zich nergens anders bevinden dan in ons eigen brein, kunnen niet anders dan in onze individuele geest ontstaan. Het collectieve geheugen bevat dus onmiskenbaar een *individueel element*.

Anderzijds is het bestaan van het collectieve geheugen als eigen entiteit evident en onbetwistbaar. Hoe anders zouden wij persoonlijke herinneringen met elkaar kunnen uitwisselen dan tegen de achtergrond van eerdere *gezamenlijke* ervaringen? We zouden ons niet eens kunnen uiten, omdat ook het leren van taal zo'n collectieve ervaring is. Bovendien vormen gemeenschappelijke herinneringen een essentieel bestanddeel van de *menselijke identiteit*. Zonder gevoel van verbondenheid met anderen, gebaseerd op de collectieve ervaring, zouden wij geen identiteit kunnen vormen, zouden wij slechts als dolende eenlingen tussen de anderen bestaan. Dat dit (gelukkig) niet zo is, komt door het menselijke vermogen *collectieve* ervaringen – met bijvoorbeeld familieleden, burens en collega's; met studie-, jaarclub-, stad- en landgenoten – om te zetten in een identiteit, waaraan hij vervolgens zijn plek in de samenleving ontleent (of denkt te ontleenen). Het individuele geheugen kan andersom dus ook slechts in een *collectieve omgeving* tot wasdom komen.

Het collectief geheugen *bevat* niet alleen die beide elementen, individu en collectief, maar komt tegelijk *voort* uit een voortdurend samenspel tussen die twee, waarin de onderlinge rolverdeling ook nog eens tamelijk duidelijk is. Blijft de vraag natuurlijk hoe we ons die wisselwerking in de historische praktijk moeten voorstellen. Welnu, laten we hetgeen de mensheid uiteindelijk toch het meeste bezighoudt hier tot voorbeeld nemen: de voetbalsport.

5.5. WK '74 en EK '88: individu, collectief en meespelend ressentiment

In het geheugen van iedere Nederlander van boven de nu 35 jaar oud staat de finale van de wereldkampioenschappen van 1974 als een 'landmark', als een 'lieu de mémoire'

gegrift⁷⁰. Voor het eerst in de geschiedenis van het voetbal was het ‘Oranje’, het Nederlandse team, gelukt de eindstrijd in dit vierjaarlijkse toernooi te halen. Dankzij het ‘totaalvoetbal’ van trainer Rinus Michels – een aanvallende tactiek van technisch positieospel – en de virtuositeit van sterspeler Johan Cruyff was het team erin geslaagd wedstrijd na wedstrijd te winnen, om het in de finale tegen gastland West-Duitsland op te moeten nemen. Het werd een spannende wedstrijd, die uiteindelijk door de Duitsers gewonnen werd: toen het in doelpunten 1 tegen 1 stond versierden zij met een *Schwalbe*⁷¹ een strafschop, waardoor de eindstand 2-1 werd en zij zich (toen nog voor de tweede keer) *Weltmeister* mochten noemen.

Het meest interessante aspect van deze wedstrijd schuilt niet zozeer in het *sportieve* element daarvan, maar in de manier waarop het verliezen van die finale vervolgens in het Nederlandse collectieve geheugen is verankerd. Want dit is niet de herinnering ingegaan als zo maar een voetbalwedstrijd, dit was een krachtmeting die veel meer dan sport alleen bleek te omvatten. Het was de strijd van David tegen Goliath, van het kleine landje tegen het grote, van het moreel superieure Nederland tegen het verderfelijke Duitsland. Hadden de Duitsers ons, toen 38 jaar geleden, niet bezet en hadden wij ons daar niet met hand en tand tegen verzet? En nu wonnen diezelfde ‘Moffen’, nota bene (en was dat niet typerend?) via een onterecht toegekende strafschop, nog de WK-finale van ons ook!

Nu staat die voetbalwedstrijd van 1974 mij persoonlijk niet voor de geest (ik was nog geen drie jaar oud), maar ik heb in 1988 wel de euforie meegemaakt toen ‘Oranje’ de halve finale van het Europese Kampioenschap voetballen (in Duitsland) van de Duitsers wèl won. Het leek alsof er een loden last van iedere Nederlander viel: niet alleen werd de sportieve frustratie van veertien jaren terug uitgewist, ons kleine landje bleek zich te kunnen meten met de ‘grote oosterbuur’. Het leek zelfs wel alsof we met terugwerkende kracht de Tweede Wereldoorlog hadden gewonnen, gezien het spandoek met de tekst ‘*Opa, we hebben je fiets terug!*’. Blijkbaar maakte die voetbalwedstrijd zoveel los bij de

⁷⁰ NRC Handelsblad heeft aan die ‘lieux de mémoire’ een serie artikelen gewijd, waaronder een over dit WK: *NRC Handelsblad*, 22 juni 2001.

⁷¹ Dit is een term in het voetbaljargon: een ‘fopduik’ in het strafschopgebied van de tegenstander om zo een ‘penalty’ te verkrijgen.

supporters, dat zij het in het Nederlandse collectieve geheugen verankerde einde van de Tweede Wereldoorlog ('de Duitsers hebben onze fietsen gestolen en zijn daarop weer naar hun eigen land gevlucht') op hun spandoek hebben willen rechtzetten. Die *halve finale* tegen Duitsland had, als mijn individuele geheugen me niet bedriegt, een veel grotere ontlading tot gevolg dan de uiteindelijk ook gewonnen *finale* tegen de Sovjet-Unie. Het is duidelijk dat er in 1974, maar ook nog in 1988 (althans aan Nederlandse kant) meer aan de hand was dan alleen een sportieve krachtmeting tussen twee buurlanden.

Maar laten wij eerst eens bekijken hoe de collectieve herinnering aan die voetbalwedstrijden eigenlijk wordt gevormd. Want iedereen die zo'n wedstrijd heeft gezien heeft in de eerste plaats een *individuele* herinnering daaraan. Niet alleen staan de televisie- of stadionbeelden op het *eigen* netvlies 'gebrand' (en kunnen die daarmee ook alleen in het individuele geheugen worden opgeslagen), maar men bevond zich tijdens het bekijken van die wedstrijd ook op een bepaalde plek en in een bepaald gezelschap. Zo waren mijn ouders tijdens het WK'74 op vakantie in Frankrijk, alwaar zij op de camping tezamen met Fransen, Belgen en ook Duitsers de beruchte finale op een kleine zwart-wit televisie hebben gevolgd (mijn vader schijnt de Duitse campinggasten toch nog te hebben gefeliciteerd).

En ik heb de halve finale van het EK'88 in het ouderlijk huis van mijn vriend Casper gezien, boven, op de studeerkamer. We dronken lauw bier uit flessen van een halve liter, gingen na de overwinning half-aangeschoten de kroegen van de binnenstad in en bemerkten dat Den Haag nog nooit zo vriendelijk en feestelijk was geweest. Het was voor mij de eerste keer dat ik voetbal *überhaupt* interessant vond, en ik was verbaasd over mijn eigen euforische stemming en gedrag. Dat wat ik in anderen altijd stompzinnig en lomp had gevonden overkwam me nu zelf: zwalkend en lallend liepen we gearmd over straat, Holland had gewonnen!, nog een biertje, plassen in een steeg... We waren onderdeel geworden van een 'winning team', van een volk dat de hele wereld aankon. En ook wij hadden de fietsen van onze opa's teruggevonden...

En daar ligt nu juist de essentie van het collectieve geheugen: zowel in het opgaan van individuele ervaringen in een *groter geheel*, als in de projectie van een gemeenschappelijk gecultiveerde herinnering op de *persoonlijke beleving*. Want hoewel de fietsen van onze grootvaders naar mijn weten zelfs nooit door wie dan ook zijn gestolen, hebben wij ze in '88 toch 'teruggevonden'. Dat die niet op feiten gestoelde persoonlijke illusie toch een werkelijkheidswaarde had, kan dan ook gezien worden als het uitvloeisel van de Nederlandse *beeldvorming* ten aanzien van Duitsland. De voeding daarvoor moet men weer zoeken in opvoeding en scholing, maar ook in de manier waarop er over Duitsland werd gesproken op straat en in de media. En dat die beeldvorming niet altijd even subtiel was bleek wel uit het tv-programma Verona, waarin wekelijks een speler van de *Mannschaft* door het slijk werd gehaald en waarin het liedje 'Ja wij gaan naar Mofrica' tot een hitje werd gepromoot. Niets ernstigs allemaal, maar het tekent wel de extra beladen sfeer die hier toen rond de Nederlands-Duitse wedstrijd hing⁷². Het moge duidelijk zijn, dat de geschiedschrijving het 'zwart-wit' denken ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog ook in 1988 nog lang niet had ontkracht. En dat alle Nederlandse televisiekijkers (ook zij die de oorlog niet hadden meegemaakt) het 'Opa, we hebben je fiets terug' onmiddellijk begrepen, betekent dat die oorlog nog een zeer grote rol in het gezamenlijk geheugen speelde.

Aan de hand van die twee cruciale voetbalwedstrijden in 1974 en '88 kunnen we concluderen dat het collectieve geheugen de brug tussen individu en collectief weet te slaan. Hier ligt het kruispunt tussen persoonlijke en gemeenschappelijke herinnering, beleving en actie. Hier vinden wij de vereniging van elementen die anders vaak afzonderlijk beschouwd worden. De individuele herinnering aan de persoonlijke beleving van de wedstrijden, die wij op onze beurt weer allemaal bezitten. De collectieve herinnering aan de televisiebeelden, aan de uitpuilende stadions, aan het groene gras en de oranje en witte tenues, aan de zomerse lucht waarin de spanning bijna tastbaar was. De collectieve herinnering aan individueel handelen: aan de 'Schwalbe' van Berti Vogts en de penalty van Johan Cruyff in '74, aan Rinus Michels (beide keren trainer van Oranje)

⁷² Een opvallende tegenstelling met landen als Frankrijk, Spanje en Engeland, met wie toch ook flinke oorlogen zijn gevoerd, maar tegen wie wèl een normale voetbalwedstrijd mogelijk bleek.

en Franz Beckenbauer (in '74 speler, in '88 trainer van Duitsland), aan de goals van Marco van Basten, maar ook aan de als indiaan uitgedoste man met trommel uit Emmen, die de Nederlandse supporters in '88 een stem en een gezicht gaf. De collectieve herinnering aan collectief handelen, aan de teams als geheel, aan de supporters, aan de gevechten op de Nederlands-Duitse grens, aan het vervolg na de finale losgebarsten feest, aan de huldiging en de rondvaart door de Amsterdamse grachten, aan de woonboten die daarbij helaas sneuvelden. De historische doorkijk, tenslotte, die de beschouwing van de Nederlands-Duitse voetbalwedstrijden ons kan geven op de collectieve herinneringen aan die nog steeds daarin doorklinkende gebeurtenis, de Tweede Wereldoorlog.

Het collectieve geheugen biedt dus vele kruisverbanden tussen individu en collectief in heden en verleden, en kan zodoende de heersende scheiding daartussen overbruggen. Toepassing van het collectieve geheugen kan dan ook de tegenstelling tussen de traditionele en de sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving wegnemen, die immers voornamelijk op de scheiding tussen individu en collectief is gebaseerd. En daarmee staat de weg weer vrij voor een nieuwe vorm van geschiedschrijving: met het collectieve geheugen als *ijkpunt* wordt het mogelijk de hermeneutische en de sociaal-wetenschappelijke *methoden*, die hun waarde reeds lang hebben bewezen, nu naast elkaar toe te passen in hetzelfde onderzoek.

5.6. Collectief geheugen en geschiedschrijving in de praktijk: toch nog wat voetbal

En stel nu dat we de collectieve herinnering aan de Nederlands-Duitse wedstrijden tijdens het WK'74 en het EK'88 als onderwerp nemen, dan zou een historicus zich er niet vanaf kunnen maken met een letterlijke weergave van die herinnering, met een transcriptie van de commentaren in de kranten, interviews op televisie en hedendaagse verslagen van betrokkenen en ooggetuigen. Nee, hij zou die bronnen *kritisch* moeten benaderen, met een relevante *vraagstelling* in het hoofd, en er geschiedkundige *methoden* op los moeten laten.

Een vraagstelling zou bijvoorbeeld kunnen zijn in hoeverre de Nederlandse beleving van die wedstrijden eigenlijk een logisch gevolg is geweest van de ligging van het (geografisch en economisch) zo grote Duitsland naast onze kleine staat, in hoeverre hier sprake is van een soort Calimero-effect: het kleine landje dat zelf zo graag groot had willen zijn en daarvoor middels het voetbal compensatie zoekt. Een andere vraagstelling zou zich tegelijk met de eerste kunnen richten op het oorlogsverleden. Is de Nederlandse beleving van die sportieve ontmoetingen misschien nog altijd een uitkomst van die oorlog geweest, van de overrompeling door het Duitse leger in 1940, van de vijf jaar onderdrukking en bezetting die daarop volgden, van de wegvoering van en de moord op bijna 80 procent van onze joodse landgenoten? Is de blik op die wedstrijden niet ook een uitvloeisel geweest van het sinds de oorlog ervaren morele superioriteitsgevoel ten opzichte van de Duitsers; hadden wij daarom in onze beleving eigenlijk niet gewoon *recht* op een sportieve overwinning?

Het zijn vragen waarmee de historicus, met de hem beschikbare methoden in de hand, prima uit de voeten zou kunnen. Door toepassing van de *hermeneutische methode* op de bronnen (bijvoorbeeld de eerder genoemde commentaren, interviews en verslagen) zou hij kunnen onderzoeken waar de schoen heeft gewrongen, de oorzaken kunnen achterhalen van die extra intense en fanatieke beleving van de Nederlands-Duitse wedstrijden. Als geen andere methode is de hermeneutiek in staat ‘tussen de regels te lezen’, te bekijken wat het *achterliggende probleem* is aan de hand van de toonzetting en het taalgebruik (bijvoorbeeld de term ‘Mofrica’) in de bronnen. Wanneer dat probleem zodoende achterhaald is, kan de historicus verder aan de slag: nu kan hij gaan onderzoeken wat de achtergronden ervan zijn, hoe de relatie tot de historische werkelijkheid is om het probleem tenslotte in een historisch-correct perspectief te kunnen plaatsen.

En in die laatste functie, het in historisch perspectief plaatsen van problemen die op het verleden betrekking hebben, kan de *vergelijkende methode* een zeer nuttige, cruciale rol spelen. Door vergelijkbare problemen in verschillende situaties (van tijd en plaats) naast elkaar te leggen en de essentiële gelijkenissen en verschillen daaruit te filteren, kan men

bepalen wat daarin nu precies uniek, specifiek voor de desbetreffende tijd en plaats, en wat daarin nu als algemeen, als zeg maar logisch gevolg van het (zelfde) probleem beschouwd kan worden. Gesteld dat er uit het hermeneutisch onderzoek naar de ongewoon heftige Nederlandse beleving van de genoemde voetbalwedstrijden zou volgen dat die grotendeels te herleiden zou zijn op de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog, dan zou de historicus daarin weer helderheid, perspectief kunnen geven door het toepassen van de vergelijkende methode.

Hij zou de stemming in Nederland in '74 en '88 kunnen vergelijken met die in andere (onderling 'neutrale') landen waar net een belangrijke voetbalwedstrijd verloren of gewonnen is⁷³, en de gelijkenissen en verschillen in de beleving daarvan aangeven. Daarmee zou hij kunnen ontdekken wat nu eigenlijk de specifieke *meerwaarde*, het fanatieke *extra* van de Hollandse blik op die sportieve ontmoetingen met Duitsland is. Hij zou na kunnen gaan hoe in andere destijds door het Derde Rijk bezette landen zo'n voetbalwedstrijd tegen het na-oorlogse Duitsland wordt ervaren (bijvoorbeeld Tsjechië, Polen of België). Via een inventarisering van die ervaringen zou hij weer kunnen bepalen wat er daarin 'normaal' is, wat de Nederlandse beleving juist gangbaar of misschien wel uitzonderlijk maakt.

En gesteld dat die beleving, zelfs na genoemde vergelijkingen, inderdaad uitzonderlijk heftig en fel is geweest, dan belandt men weer bij een volgende vraag, waarop de mogelijke antwoorden er slechts twee kunnen zijn. Of Nederland heeft ongewoon zwaar geleden onder de Duitse bezetting, en heeft men hier daarom een begrijpelijke afkeer van alles dat Duits is, óf de Nederlanders hebben die afkeer zelf op een bepaalde manier *gecultiveerd*. Nu lijkt me het eerste antwoord, gezien de vergelijking met andere landen (bijvoorbeeld Tsjechië, Polen of België) niet erg goed te onderbouwen; Nederland is bepaald niet het Europese land dat het zwaarst getroffen is geweest door de Duitse bezetting. Blijft dus over het tweede antwoord, dat er in het na-oorlogse Nederland een buitengewone cultivering van anti-Duitse gezindheid is geweest.

⁷³ Bijvoorbeeld Brazilië-Japan, Canada-Kameroen of Denemarken-Australië.

Dan zou de historicus moeten gaan zoeken in krantenarchieven, tv-opnames moeten bekijken, de na-oorlogse opiniemakers onder de loep moeten nemen. Maar daarbij zou hij toch ook de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog kritisch moeten bestuderen; historici zijn (als het goed is) immers opiniemakers *par excellence*. En dan zou die historicus ontdekken dat zijn voorgangers ten aanzien van de Duitse bezetting nog altijd een ‘zwart-wit’ kader hanteerden, dat zij daarmee (bewust of onbewust) een klimaat hadden geschapen waarin Nederlanders ‘goed’ of ‘fout’ was geweest, waarin slechts plek was voor de verzetsheld en de collaborateur, waarin de ruimte voor nuance toch wel erg beperkt was gebleven.

Er is uit het collectieve geheugen, zelfs al gaat het maar om voetbalwedstrijden, dus voldoende materie te halen voor het uitvoeren van tegelijk waardevol en relevant historisch onderzoek. Maar *niet iedereen* steunt hetzelfde team, niet iedereen houdt zelfs van voetbal. Bovendien heeft niet iedereen dezelfde visie op de maatschappij. Want wie formuleert een ultieme en onbetwiste grens tussen familie en vreemden, tussen vrienden en kennissen, tussen criminaliteit en geoorloofd gedrag, tussen godsdienst en rationaliteit, tussen flirten en lastigvallen, tussen privé en werk, tussen veinzen en vinden, tussen goed en kwaad, tussen leven en dood?

5.7. Het collectief geheugen en het multicuturele drama

Wij leven in een maatschappij die een geheel is van zowel steeds meer *samensmeltende* als *conflicterende* culturen. Het proces dat wij ‘globalisering’ noemen heeft niet alleen tot gevolg dat multinationals (MacDonald’s, Nike, Ikea) steeds meer afzetgebied krijgen, en zo voor een nivellering (of vervlakking) van de verschillende eet-, klee- en wooncultuur zorgen, het heeft ook tot gevolg dat steeds meer landen en staten te maken krijgen met een cultureel en religieus diverse bevolking. Want de drijvende kracht achter die ‘globalisering’ is de steeds groter groeiende *mobiliteit*, en die is zowel economisch als sociaal van aard. Niet alleen is het voor bedrijven gemakkelijker geworden op veel grotere afstand handel te drijven door snellere transportmogelijkheden en nieuwe communicatiemiddelen (telefoon, fax, internet), daarnaast is ook de drempel om in een ander (rijker) land of continent te gaan wonen lager geworden door de ontwikkeling van

diezelfde transportmiddelen en de mondialisering van de media (waardoor verre landen niet zo vreemd meer lijken).

Die twee processen delen niet alleen dezelfde oorzaak, maar ze treden tegelijk op en versterken elkaar gaandeweg zelfs. Dat leidt echter wel tot tegenstrijdige sociaal-culturele ontwikkelingen in de maatschappij. Want enerzijds zijn Europeanen zo op het eerste gezicht bijna niet meer van elkaar te onderscheiden; we eten steeds meer van hetzelfde *junk food* (MacDonald's, Burger King), lopen in dezelfde kleding rond (H&M, Mexx) en hebben thuis dezelfde bankstellen en tafels staan (IKEA, Lundia). Bovendien is het Engels nu echt de onbetwiste *lingua franca* van het Europese continent; op een (meestal) licht accent na zijn vooral de jongeren ook in hun taalgebruik steeds meer op elkaar gaan lijken. Anderzijds hebben de Europese staten zonder uitzondering te maken gekregen met een massale immigratie uit vooral islamitische gebieden, zoals Turkije, Marokko en Algerije. Nu is dat economisch geen probleem, het vergrijzende Europa heeft zelfs dringend behoefte aan arbeidskrachten van buiten, maar op sociaal-cultureel gebied zorgt dit voor de nodige spanningen.

Want waar de afzonderlijke landen voorheen een religieus en cultureel min of meer homogene bevolking bezaten, hebben zij (vooral in West-Europa) te maken met een forse islamitische minderheid uit Noord-Afrika en het Midden-Oosten. En die minderheid laat zich religieus en cultureel niet zomaar incorporeren door de inmiddels grotendeels gesecculariseerde, maar toch nog steeds op christelijk-rationele grondslag geënte Westerse traditie; logischerwijs hechten immigranten aan de eigen identiteit, en betekent de *fysieke* verhuizing naar Europa niet automatisch ook een *mentale* overgave aan de hier al heersende opvattingen en gewoonten. Het is maar al te begrijpelijk dat nieuwe Europeanen de eigen identiteit, de eigen religie en cultuur behouden⁷⁴.

⁷⁴ Hebben de eerder massaal naar bijvoorbeeld Canada en Australië geëmigreerde Nederlanders dat niet ook gedaan? Spraken zij in vele gevallen niet ook na lange tijd nog steeds Nederlands onder elkaar, en stonden zij bij een bezoek van onze koningin aan hun nieuwe thuisland niet veelal met duizenden tegelijk te wachten op het vliegveld?

Dit zet de maatschappelijk-culturele cohesie van maatschappij echter wel onder druk. Minder dan ooit kunnen wij er van uitgaan dat er consensus bestaat over levensbeschouwelijke zaken, over de wereldpolitiek en over de oplossing voor mondiale problemen, maar ook over zeden en gewoonten, over opvoeding en over sociaal al dan niet acceptabel gedrag. We hebben na de aanslagen op het New-Yorkse WTC en het Pentagon van 11 september 2001 kunnen zien dat de meningen over die gebeurtenis, ook in Nederland, flink verdeeld waren. In het verafschuwen en veroordelen van de aanslagen waren we (een enkeling daargelaten) behoorlijk eensgezind. Maar in de bepaling van de *oorzaken* daarvan, en in het weer zoeken naar mogelijke *oplossingen* voor die problematiek was er geenszins sprake van consensus⁷⁵. De religieuze en culturele diversivering van het moderne Europa heeft tegelijk een mentale en politieke versnippering van de maatschappij tot gevolg, waarmee het saamhorigheidsgevoel van de autochtone bevolking met de nieuwkomers, blijkens de recente opkomst van politieke partijen met een anti-immigratie programma, danig op de proef gesteld wordt. Anderzijds verloopt de integratie ook van allochtone kant slechts moeizaam; door vast te houden aan traditioneel-islamitische en regionale normen en waarden vervreemdt de immigrant zich niet zelden van de sterk gesecculariseerde samenleving waarin hij terecht gekomen is. Vaak zal hij zich daarom wellicht eerder verbonden voelen met zijn oorspronkelijke landgenoten die naar bijvoorbeeld Frankrijk, Duitsland of Italië zijn verhuisd.

5.8. Het variabele karakter van het collectieve geheugen

We bevinden ons dus in een sterk veranderde en veranderende maatschappij, en geschiedschrijving moet daarvan een weerspiegeling zijn. Wij kunnen niet uitgaan van een *singuliere* visie op het verleden, van een samenleving die zich op een eenduidige, per definitie harmonieuze wijze van haar geschiedenis rekenschap geeft, alleen al vanwege het feit dat grote groepen Nederlanders een totaal van elkaar verschillende achtergrond hebben. En die diversiteit zal ook zijn weerslag moeten vinden in de geschiedschrijving; we kunnen het verleden niet langer slechts vanuit een enkelvoudig perspectief, vanuit een maatschappelijke eenheidsgedachte benaderen. De maatschappij heeft behoefte aan een

⁷⁵ Die scheiding van geesten doorkruiste overigens de grenzen tussen allochtoon en autochtoon. Lang niet iedere autochtone Nederlander was vóór, lang niet iedere allochtoon was tégen de oorlog in Afghanistan.

geschiedbeoefening die haar diversiteit representeert, die de postmoderne vraag naar *waardepluralisme* weet te beantwoorden.

Ook in deze kwestie kan juist het collectieve geheugen uitkomst bieden. Want ‘het collectief’ hoeft zeker niet per definitie de *gehele* maatschappij te zijn, maar kan ook een kleiner *gedeelte* daarvan bestrijken. Er is al sprake van een collectief geheugen bij gedeelde ervaringen in een zo kleine kring als familie, vrienden of buurtgenoten.

Herinneringen aan vroeger – aan de opvoeding thuis en aan de schooltijd, aan tezamen bezochte feestjes en festivals, aan vroegere gebeurtenissen in de woonwijk en aan haar toenmalige bewoners – vormen een gemeenschappelijk geheugen, dat op zijn beurt weer een *identiteitsbepalende* functie heeft.

Het collectieve geheugen *hoeft* echter niet op een zo kleine groep deelnemers gebaseerd te zijn: de inwoners van een stad of dorp, een regio of een provincie kunnen gemeenschappelijke herinneringen in zich dragen, die bij elkaar opgeteld een gezamenlijk geheugen vormen. En ook een hele *natiestaat* kan collectieve herinneringen aan personen of gebeurtenissen bewaren, bijvoorbeeld in het geval van gezichtsbepalende politici, zakenmensen of televisiepersoonlijkheden (Joop den Uyl of Ruud Lubbers, Anton Dreesman of Freddie Heineken, Jaap van Meekren of Willem Ruis), of wanneer het gaat om nationale rampen en trauma’s (de Watersnood-, Bijlmer- of Vuurwerkcramp, de Politieacties in Indonesië, de Molukse treinkapingen van de jaren’70 of de massamoord in Srebrenica)⁷⁶. Daarnaast kan er sprake zijn van een grensoverschrijdend, *transnationaal* collectief geheugen, bijvoorbeeld in het geval van de naar Europa geëmigreerde Turken en Marokkanen of de in Nederland wonende Indonesiërs en Surinamers. Tenslotte kan het collectieve geheugen een *mondiaal* karakter dragen, zoals bij de herinneringen aan de moord op John F. Kennedy, Martin Luther King, Ghandi of John Lennon, maar ook aan de (atoom-)bombardementen op Hiroshima en Nagasaki, aan de Holocaust en aan de vrijlating van Nelson Mandela.

5.9. Een antwoord op de veranderde maatschappij

Het collectieve geheugen bezit dus een intrinsiek *variabele* grootte, komt zowel voor in kleinere als grotere groepen mensen, die overigens zelf ook weer kunnen groeien en slinken. En het is deze principiële *elasticiteit* die toepassing van het collectieve geheugen in de geschiedschrijving tot een zo waardevolle uitdaging maakt. Want daarmee heeft de historicus een middel in handen om recht te kunnen doen aan de pluraliteit van de waarheid. Hij kan bijvoorbeeld de Westerse beleving van de aanslagen op het WTC en het Pentagon toetsen aan de historische werkelijkheid, de vermeende oorzaken en gevolgen aan een kritisch onderzoek onderwerpen en misschien wel proberen te komen tot een mogelijke oplossing van de achterliggende problemen. Bovendien kan hij die Westerse beleving vergelijken met de manier waarop deze gebeurtenissen in de islamitische wereld zijn ontvangen, nadat ook die ontvangst kritisch is onderzocht. En door die vergelijking zal hij wellicht niet tot een *definitief* scheidsrechterlijk oordeel in deze kwestie kunnen komen, maar hij zal in elk geval de verschillende visies daarop op een inzichtelijke en gefundeerde manier kunnen *verduidelijken*. Ook al zal dat weer niet leiden tot de ultieme oplossing in de problematiek, hij kan het publiek de verschillende visies daarop wel kunnen doen *begrijpen*. En begrip voor het standpunt van de ander is op zichzelf geen *voldoende*, maar wel een *noodzakelijke* voorwaarde voor het bereiken van overeenstemming, voor het komen tot de zo broodnodige vrede in de wereld.

Laten wij voor een laatste voorbeeld nog eenmaal terugkeren naar dat zwaartepunt in de vaderlandse geschiedenis: de Tweede Wereldoorlog. Er is, zoals we gezien hebben, afscheid genomen van het ‘zwart-wit denken’ dat zo lang de blik op die episode heeft vertroebeld. Daarmee is recht gedaan aan de *Nederlandse* historische werkelijkheid, aan de werkelijke rol die de Nederlandse bevolking in de oorlog heeft gespeeld, maar daarmee is nog altijd geen recht gedaan aan de sterk veranderde *samenstelling* van de huidige Nederlandse bevolking. Want de Tweede Wereldoorlog heeft voor de in ons land wonende Surinamers, Antillianen, Turken en Marokkanen (om nog maar te zwijgen van de Indonesiërs en de Molukkers) een heel andere betekenis. En wil de geschiedschrijving

⁷⁶ Dat hoeft overigens weer niet te betekenen dat er consensus bestaat over de *betekenis* van die herinneringen. Men kan het oneens te zijn over de bepalende invloed van een persoonlijkheid of over de

een volledig verslag doen van die periode, dan zal zij ook die andere betekenisgevende kaders, ook die visies op het verleden in zich moeten herbergen en kritisch moeten onderzoeken. Dan zal zij zich ook moeten storten op al die verschillende geschiedenissen, overigens niet alleen de langs de lijnen van ethniciteit, maar ook naar geslacht, sexuelle geaardheid en religie (geschiedenis van vrouwen, van homoseksuelen en van bijvoorbeeld katholieken). Alleen dan kan de geschiedschrijving antwoord geven aan de *gehele* maatschappij, en kan zij voldoen aan de eisen die de moderne tijd haar stelt.

Toepassing van het collectieve geheugen stelt de geschiedschrijving in staat ook werkelijk aan die eisen te voldoen. Het lost niet alleen het in de historiografie altijd weer opspelende probleem tussen individu en collectief op omdat het beide in zich verenigt, het bezit een dusdanig *variabel karakter* dat het zich ook kan voegen naar de complexe maatschappelijke werkelijkheid. De geschiedschrijving is dus zeer gebaat bij een herijking op het collectieve geheugen, terwijl dat geheugen andersom nu eindelijk eens gefundeerde antwoorden krijgt op de vragen die hij zichzelf niet kan stellen. Want hij stelt uit zichzelf geen kritische vragen aan zijn eigen wezen, zou *überhaupt* de structuur en de methodiek ontberen om die vragen te kunnen beantwoorden. Die structuur en methode kan de geschiedschrijving op haar beurt bieden, evenals de aanvoer van kritische vragen en de daarop weer volgende (wetenschappelijk onderbouwde) antwoorden. En daarin schuilt de functie van de geschiedschrijving, juist dát is de meerwaarde die zij de maatschappij te bieden heeft.

oorzaken en gevolgen van een ramp of trauma, de gemeenschappelijke *herinnering* is er.

Conclusie: naar een *rapprochement* tussen geschiedenis en maatschappij

De historicus heeft niet het recht zich geheel terug te trekken in de ivoren toren van zijn vakspecialisme. De geschiedenis is niet alleen soevereine wetenschap of afrekening met het verleden, zij dient op haar beurt symptomatisch te zijn voor ontluikende nieuwe cultuur en daarin een actief-opbouwend element te zijn.

P.J. Bouman

Ik heb in deze scriptie geprobeerd de verwijdering tussen geschiedenis en maatschappij, zo pijnlijk duidelijk geworden in het onderzoek onder onze parlementariërs, en zo duidelijk aanwezig ook in de met de rug naar het heden gekeerde houding van historici, een halt toe te roepen en de andere kant op te sturen. Het doel is geweest een wetenschappelijk onderbouwd *rapprochement* tussen geschiedenis en maatschappij te bewerkstelligen.

Daartoe was de formulering van een nieuwe geschiedtheorie noodzakelijk, omdat de huidige theorieën in die behoefte niet voorzien. In deze poging tot vernieuwing van ons vakgebied wilde ik echter niet, zoals een mooi Nederlands gezegde luidt, het kind tezamen met het badwater weggooien: de terechte verdiensten van de huidige tradities in de geschiedschrijving moesten niet op één hoop gegooid worden met de minpunten daarvan, om gezamenlijk in de prullenbak te eindigen. De bedoeling was tot een *symbiose* te komen, tot een nieuwe vorm van geschiedenis waarin de verdiensten van de verschillende tradities verenigd zouden zijn. Een kritische beschouwing van achtereenvolgens de traditionele, sociaal-wetenschappelijke en de postmoderne varianten van geschiedtheorie en –beoefening moest dus het uitgangspunt vormen, om zodoende de voor- en nadelen van iedere afzonderlijke benadering te kunnen scheiden.

In de eerste hoofdstukken hebben we gezien dat de traditionele en de sociaal-wetenschappelijke varianten van de geschiedschrijving naarstig op zoek zijn (of dat *zouden moeten zijn*) naar een theoretische bovenbouw, terwijl de respectievelijke praktische methoden nog zeer wel van nut kunnen zijn in de toekomst zoals ik die voor me zie. De *historistische idee* van een voor zichzelf sprekende geschiedenis, waarin bovendien objectiviteit met neutraliteit wordt verward, is op wetenschappelijke gronden

niet houdbaar, terwijl de *sociaal-wetenschappelijke theorie* te zeer verbonden is aan de Grote Verhalen en bovenmenselijke structuren om het failliet daarvan te kunnen overleven. De *hermeneutische methode* heeft de tand des tijds uiteindelijk prima doorstaan: met haar bronnenkritiek kan zij betrouwbare, gefundeerde antwoorden geven op onze vragen aan het verleden, terwijl het notenapparaat die antwoorden ook controleerbaar maakt. Ook de sociaal-wetenschappelijke *methodische praktijk* heeft zijn nut voor de geschiedschrijving nog lang niet verloren. Door middel van de vergelijkende methode kunnen wij historische problemen duidelijker, want in perspectief zien, terwijl de wijde blik op het verleden de mogelijkheid tot het stellen en beantwoorden van 'grote', essentiële vragen aan de geschiedenis garandeert. De uitkomst van deze kritische analyse van de traditionele en de sociaal-wetenschappelijke vormen van geschiedschrijving is daarom als volgt: in beide gevallen beschikt met over een uitstekende methodische onderbouw, die ons in de toekomst nog van het grootste nut kan zijn, maar is de theoretische bovenbouw hard aan vernieuwing toe.

De derde stroming in de historische wetenschap, het postmodernisme, lijdt juist aan een daaraan tegenovergesteld euvel. De *theorie* lijkt hier (zeker in eerste instantie) veel meer hout te snijden dan in de voorgaande gevallen, maar de *methodische onderbouwing* daarvan deugt niet of ontbreekt zelfs helemaal. De postmoderne theorie rekent terecht af met de Grote Verhalen van de sociaal-wetenschappelijke geschiedbenadering, stelt essentiële vragen bij de vermeende objectiviteit van historici en eist op realistische gronden een verwerking van het maatschappelijke waarheidspluralisme in de geschiedschrijving en de teruggave van het verleden aan de mensen zelf. Het postmodernisme blijft echter als een soort zwevende waas over de historische praktijk hangen. Er wordt geen melding gemaakt van de daadwerkelijke omgang met het verleden, van de verwerking van bronnen (onze enig mogelijke verbinding met dat verleden) door de historicus. Waar dat wel gebeurt, verliezen postmodernisten zich in ideeën over de relatie tussen taal en werkelijkheid, over woorden als metafoor voor de geschiedenis en over de mens als onmachtig subject. Het postmodernisme bevat dus zeer vruchtbare elementen, maar die bevinden zich eerder op het theoretische dan op het praktische vlak. Een beantwoording van daadwerkelijke historische vragen uit de

maatschappij zou men dus aan de postmoderne geschiedtheorie *als geheel* niet over kunnen laten. Zij zou zich uiteindelijk in weliswaar misschien wel prachtige, maar geschiedkundig toch irrelevante verhalen verliezen.

En dat er vanuit de maatschappij voldoende vraag is naar historisch onderzoek hebben wij in het vierde hoofdstuk gezien: op allerlei gebieden worden commissies ingesteld en onderzoeken uitgevoerd, om nu eindelijk te achterhalen *wat* er precies gebeurd is, *waarom* dat heeft plaatsgevonden en wat men er nu voor *conclusies* aan moet verbinden. Zowel de hermeneutische als de sociaal-wetenschappelijke methode kan op dit soort vragen een uitstekend antwoord vinden en formuleren, maar zij zijn beide nog te zeer in de oude (respectievelijk anti-presentistische en anachronistisch idealistische) theorieën ingebed om dat te kunnen doen. Zij moeten dus van hun ideologieën worden ontdaan, en wel door de formulering van een nieuwe theorie. De postmoderne theorie biedt een aantal waardevolle ideeën om bij de beantwoording van dit soort vragen in het achterhoofd te houden, maar is als geheel niet compleet genoeg om het theoretische vacuüm in de twee geschiedwetenschappelijke tradities op te vullen. Het blijft zoeken naar een nieuwe bovenlaag, naar een nieuw ijkpunt binnen de geschiedschrijving dat relevante vragen aan het verleden kan genereren en beantwoorden.

Dat ijkpunt moet dus aansluiten op de bestaande hermeneutische en sociaal-wetenschappelijke methoden en moet tegelijk ook resistent zijn tegen de terechte postmoderne kritiek op de huidige geschiedschrijving. Daarnaast is het echter noodzakelijk dat dit ijkpunt een oplossing biedt in het probleem dat historici tot nog toe het meest grondig heeft verdeeld: de vraag hoe ver de *individuele invloed* op de loop van de geschiedenis strekt. In de traditionele geschiedschrijving is er voor die invloed van oudsher tamelijk veel ruimte, gezien bijvoorbeeld het grote aantal historische biografieën dat dit vakgebied heeft voortgebracht. In de sociaal-wetenschappelijke variant is er daarentegen een minieme bewegingsruimte voor het individu: hier wordt de geschiedenis bepaald door structuren en grote processen, waarin de mens zelf slechts een kleine rol kan spelen.

Nu is er van beide kanten wel toenadering gekomen, maar dit heeft zich niet vertaald in een duidelijke theorie die van deze tweespalt afstand neemt, die als het ware boven de discussie uitstijgt. In laatste instantie blijven traditionele historici zich op de *psychologische*, sociale wetenschappers zich op de *sociologische* visie op mens, maatschappij en geschiedenis baseren. En in die tegenstelling valt geen definitief oordeel te vellen: niemand zal voor altijd exact kunnen bepalen wat in historische gebeurtenissen en processen de rol van het individu en van het collectief is geweest. Toch moet een nieuwe geschiedtheorie in deze problematiek wèl een standpunt innemen. Want zonder antwoord op deze vraag te geven is niet alleen geschiedschrijving onmogelijk, maar zullen onoverbrugbare meningsverschillen (zoals in het geval van de *Historikerstreit*) de geschiedschrijving ook blijven teisteren. Het nieuwe theoretische ijkpunt dat wij zoeken zal daarom individu en collectief in zich moeten *verenigen*, er zal daarin voor beide ideeën ruimte moeten zijn, zonder dat daardoor weer een eeuwige stammenstrijd ontstaat. Toepassing van het collectief geheugen kan in dit vraagstuk een goede oplossing bieden. Niet alleen verenigt de gezamenlijke herinnering individu en collectief in zich, door haar als ijkpunt te nemen kunnen ook *kruisverbanden* worden gelegd tussen de huidige mens, in afzonderlijke en in gemeenschappelijke zin, en het individueel en collectief menselijk handelen in het verleden.

Het collectieve geheugen kan niet alleen in deze kwestie een oplossing bieden, ook de aangetoonde theoretische leemte, in de traditionele en in de sociaal-wetenschappelijke geschiedvarianten, kan door zijn aanwezigheid worden opgevuld. Want door het collectieve geheugen als uitgangspunt te nemen kunnen historici zich eindelijk richten op daadwerkelijke vragen uit de hedendaagse samenleving, en krijgt de geschiedschrijving een wezenlijk, bestaand kader. Zij zal eindelijk ingebed zijn in de omgeving waar zij dat ook hoort te zijn: de huidige maatschappij.

Er zal echter voor gewaakt moeten worden dat de geschiedschrijving zich niet te veel gaat *vereenzelvigen* met het collectieve geheugen; haar functie schuilt nu juist in het *kritisch* kunnen *onderzoeken* en *beantwoorden* van relevante vraagstukken. Het collectieve geheugen is een kwetsbaar, zelfs potentieel gevaarlijk gegeven, dat een

wetenschappelijk gefundeerd tegengeluid maar al te hard nodig kan hebben. Daarom zou het ook geen goede beslissing zijn een aparte vakgroep voor ‘collective memory studies’ op te richten, met eigen middelen en een eigen methode . Het gevaar dat daarin schuilt is niet alleen dat, wanneer het collectief geheugen weer ‘uit de mode’ zal raken, die vakgroep alweer snel tot een armzalig niets zou verschrompelen, maar ook dat de desbetreffende wetenschappers zich misschien wel te veel zullen gaan identificeren met het studieobject, zodat de benodigde kritische distantie er niet meer zou zijn. Het collectieve geheugen heeft juist behoefte aan een kritisch antwoord op de vragen, die zij zichzelf niet kan stellen, en de bestaande historische methoden kunnen dit antwoord als geen ander geven. Geschiedschrijving en collectief geheugen kunnen elkaar dus aanvullen en elkaar tot zeer groot nut strekken, maar dan moeten we niet vergeten dat zij in dat proces wel een fundamenteel andere rol spelen, dat zij twee zeer verschillende fenomenen *zijn* en ook moeten *blijven*.

Tenslotte nog dit, want niet voor niets prijkt het citaat van Bouman boven deze conclusie: deze scriptie is niet alleen bedoeld als bijdrage aan de geschiedschrijving, maar ook aan de opbouw van een nieuwe samenleving, en dat is mijns inziens hard nodig. Wij leven hier in Nederland in een samenleving die over het algemeen prima functioneert. We wonen in een van de rijkste landen ter wereld, er is hier geen sprake van voedsel- of watertekorten, ernstige verkrotting van de steden, buitensporig veel criminaliteit. Er is hier al meer dan een halve eeuw geen oorlog gevoerd, en het ziet er naar uit dat dat in de volgende vijftig jaar ook niet zal gebeuren. We hebben dus alle reden om tevreden te zijn.

Toch is onze maatschappij de laatste jaren steeds zwaarder onder druk komen te staan. Doordat de samenleving in rap tempo veranderd is, met de versnelling van levenstempo, economie, transport- en communicatiemiddelen, maar ook met de komst van vele immigranten naar ons land, blijkt het voor velen niet gemakkelijk te zijn zich nog in die samenleving te *herkennen*. Vooral de vestiging van nieuwkomers met een andere religie en cultuur wordt, gezien de opkomst van anti-migratie partijen in de politiek, vaak aangewezen als oorzaak van een vervreemding van en de onvrede met de huidige

maatschappij. Nu is het ook niet gemakkelijk een zo grote groep mensen uit zulke andersoortige gebieden op korte termijn te doen integreren in een relatief klein land. Het is niet ongewoon en ook niet onbegrijpelijk dat zo'n proces bij de autochtone bevolking nogal wat weerstand oproept, en dat een gedeelte daarvan vervolgens stemt op een politieke partij die dat proces zegt terug te willen draaien. Maar die situatie *is* (in weerwil van alle politieke beweringen en impliciete beloftes) niet omkeerbaar. Er *is* geen terugkeer mogelijk naar vroeger, naar het zo rimpelloos en vredig lijkende verleden. De geschiedenis is weg, voorgoed voorbij, en het enige dat wij kunnen doen is de blik naar voren werpen, de toekomst in. We kunnen proberen oplossingen te vinden voor de problemen in de huidige maatschappij, maar we zullen haar toch ook ten dele moeten accepteren om van daaruit de toekomst te benaderen. We zullen, om kort te gaan, moeten roeien met de riemen die we hebben en de veranderde samenleving moeten accepteren.

In dit proces kan de geschiedschrijving een belangrijke, zo niet cruciale rol spelen. Want er is niets dat gemakkelijker tot menselijke integratie leidt dan het delen van geschiedenis, het bewaren van gemeenschappelijke herinneringen aan het verleden, een collectieve identiteit. Daar is het in de multiculturele Nederlandse samenleving op dit moment misschien nog wel te vroeg voor, gezien het feit dat veel allochtone groeperingen hier pas relatief korte tijd wonen. In dat geval is het wachten op de toekomst, totdat de geschiedenis haar integratieve functie kan vervullen. Maar het kan ook zo zijn, en daar lijkt het voorlopig wel op, dat dit proces zich niet automatisch zal voltrekken. De huidige maatschappij is verdeeld in zodanig van elkaar verschillende groepen, dat integratie daarvan geen vanzelfsprekendheid kan zijn. En dan dreigt maatschappelijke versplintering, sociale segregatie en – in het uiterste geval – vijandigheid tussen die verschillende bevolkingsgroepen.

Om deze gevaren van de moderne samenleving nu tegen te gaan is begrip voor het standpunt van de ander noodzakelijk, en aangezien een weloverwogen standpunt zich niet zomaar, spontaan vormt moet men dan ook diens denkkader leren kennen. Dat denkkader is weer sterk verankerd in de cultuur waarin die ander is grootgebracht, in de geschiedenis die hij met zich meedraagt. Het kennen van dat verleden is dus essentieel

voor het begrijpen van de ander, en juist daarom is geschiedschrijving in de huidige tijd van het allergrootste belang. Zij kan de noodzakelijke (maar op zichzelf nog niet voldoende) voorwaarde scheppen voor onderling begrip tussen de verschillende ethnische, religieuze en politieke groeperingen in de maatschappij. Dan zullen historici er echter wel voor moeten zorgen dat hun werk een afspiegeling van de ethnisch-religieuze samenstelling van die maatschappij vormt, want wanneer daarin de geschiedenis en cultuur van belangrijke minderheden ontbreekt, wanneer het feitelijke waardepluralisme van onze tijd daarin niet terug te vinden is, kan dat doel nooit bereikt worden. Een aanpassing aan de maatschappelijke diversiteit van vandaag is dan ook noodzakelijk.

De toepassing van het collectieve geheugen in de geschiedschrijving kan ook op deze uitdaging een antwoord bieden, omdat hij variabel genoeg is om zowel kleine, binnenlandse als grote, grensoverschrijdende groepen tot onderzoeksobject te nemen. En of die collectieven zich nu naar religieuze overtuiging, ethniciteit, geslacht, seksuele voorkeur of politieke overtuiging gevormd hebben, dat maakt voor de kritische bestudering daarvan geen verschil. Zodoende kan de geschiedschrijving, met het collectief geheugen in de hand, een antwoord bieden op een (mijns inziens) zeer dringend probleem, en zal zij zich ook in de toekomst naar de dan weer veranderde maatschappij kunnen voegen.

Als de geschiedschrijving zich daadwerkelijk zal kunnen aanpassen aan de wensen en behoeften van de hedendaagse samenleving, als zij zich weet te richten op de wereld van vandaag, dan zal zij eindelijk uit de crisis kunnen raken die al veel te lang duurt. En ik denk dat het voorstel dat ik in deze scriptie heb verdedigd, de toepassing van het collectief geheugen, de geschiedschrijving die mogelijkheid ook biedt. Een *rapprochement* tussen geschiedenis en maatschappij is echter niet alleen van belang voor eerstgenoemde, ook de samenleving heeft daar zeer veel baat bij.

Een gezonde maatschappij onderhoudt een goed, maar kritisch contact met haar verleden. Dat contact is er op dit moment slechts in zeer beperkte mate; de kruin van de boom is, om met Nietzsche te spreken, al enigszins aan het verdorren. De enige manier om dat

proces te keren is geschiedschrijving het podium te verschaffen (en haar het oor te lenen) om zich ook op een relevante manier met het verleden bezig te houden. Als aan die voorwaarden wordt voldaan, en als historici op hun beurt de hedendaagse uitdaging aangaan – als het *rapprochement* dus een feit is – dan hebben geschiedschrijving en maatschappij elkaar nog zeer, zeer veel te bieden.

* * *

Literatuur

- Ankersmit, F.R., *De spiegel van het verleden. Exploraties I, Geschiedtheorie* (1996)
- Ankersmit, F.R., 'The sublime dissociation of the past: or how to be(come) what one is no longer' in: *History and Theory* 40 (oktober 2001)
- Beliën, H. & Setten, G.J. van (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (1991)
- Ben-Amos, D. & Weissberg, L. (red.), *Cultural Memory and the Construction of Identity* (1999)
- Berns, E. (red.), *Denken in Parijs. Taal en Lacan, Foucault, Althusser, Derrida* (1981)
- Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (1989)
- Boudon, R., *La logique du social. Introduction à l'analyse sociologique* (1979)
- Breischach, E., *Historiography. Ancient, medieval, and modern* (1994)
- Burke, P., *History and social theory* (1992)
- Collingwood, R.G., *An autobiography* (1939, heruitgave 1989)
- Confino, A., 'Collective memory and cultural history: problems of method' in: *American Historical Review* (1997)
- Crane, S.A., 'Writing the individual back into collective memory' in: *American Historical Review* (1997)
- Dunk, H.W. von der, *Elke tijd is overgangstijd. Opstellen over onze omgang met de geschiedenis* (1996)
- Evans, R., *In defence of history* (1997)
- Fay, B., Pomper, Ph. & Vann, R. (red.), *History and Theory. Contemporary readings* (1998)
- Gillis, J.R., *Commemorations. The politics of national identity* (1994)
- Gutting, G., (red.), *The Cambridge Companion to Foucault* (1994)

- Iggers, G.G., *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to Postmodern Challenge* (1997)
- IJsseling, S., *Jacques Derrida. Een inleiding in zijn denken* (1986)
- Irwin-Zarecka, I., *Frames of Remembrance. The dynamics of Collective Memory* (1994)
- Jenkins, K., *The postmodern history reader* (1997)
- Kannsteiner, W., 'Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies' in: *History and Theory* 41 (2002)
- Konrad, Chr. & Kessel, M. (red.), *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion* (1994)
- Loo, H. van der & Reijen, W. van, *Paradoxen van modernisering. Een sociaal-wetenschappelijke benadering* (1997)
- Lorenz, Ch.F.G., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (5e herziene druk, 1998)
- Lorenz, Ch.F.G. (e.a.), *Het historisch atelier. Controversen over causaliteit en contingentie in de geschiedenis* (1990)
- Lorenz, Ch.F.G., 'Postmoderne Herausforderungen an die Gesellschaftsgeschichte?' in: *Geschichte und Gesellschaft* 24 (1998)
- Lorenz, Ch.F.G., 'Can Histories be true? Narrativism, positivism and the metaphorical turn' in: *History an Theory* 37 (1998)
- Nora, P., *The reasons for the current upsurge in memory*, transcriptie van lezing i.h.k.v 'The Memory of the Century', conferentie Institute for Human Affairs, Wenen, 2001
- Nora, P., *Les lieux de mémoire I. La République* (1984)
- Runia, E., *Waterloo Verdun Auschwitz. De liquidatie van het verleden* (1999)
- Th. Skocpol (red.), *Vision and method in historical sociology* (1984)
- Tilly, Ch., *As sociology meets history* (1981)
- Tilly, Ch., *Big structures, large processes, huge comparisons* (1984)
- Tilly, Ch., *Coercion, capital and European states AD 990-1990* (1990)
- Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (1990)

- Tosh, J., *The pursuit of history. Aims, methods and new directions in the study of modern history* (3e editie, 2000)
- Vries, P.H.H., *Verhaal en Betoog. Geschiedschrijving tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse* (1995)
- Welsch, W., *Unsere postmoderne Moderne* (1997)
- Williams, J., *Lyotard. Towards a postmodern philosophy* (1998)
- Zagorin, P., 'History, the referent, and narrative: reflections on postmodernism now' in: *History and Theory* 38 (1999)